

✓ 53.730
04-03

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ

✓ 16°

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Т.Ж. ЖУМАЕВ, З.Й. ҲОШИМОВ,
О.А. РЎЗИЕВ

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ

Ўзбекистон Республикаси
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар
фаолиятини мувофиқлаштирувчи кенгаши томонидан
олий ўқув юртларининг иқтисодий таълим йўналишлари
талабалари учун ўқув қўлланма
сифатида тавсия этилган

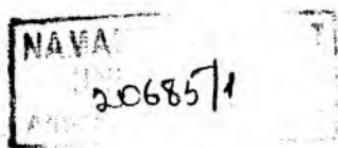
**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIAL
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

TASHKENT STATE ECONOMIC UNIVERSITY

T. J. Jumaev, Z. Y. Khosimov,
O. A. Ruziev

ECOLOGIC MANAGEMENT

This manual is recommended by the group of “regulating the activities of scientific organizations of higher education” of the Ministry of higher and secondary special education, for the students of higher education establishments majoring in economy

Т.Ж.Жұмаев, З.Й.Хошимов, О.А.Рұзиев – Экологик менежмент (Үқув құлланма) – Т.: 2004., 112 бет.

Ушбу үқув құлланма «Экологик менежмент» фанидан тузылған дастур асосида тайёрланған бұлиб, унда бозор иқтисодиёти шароитида экологик бошқарувнинг турли иерархия дара жасида хусусиятлари, қонуниятлари ва тамойиллари, асосий инструментлари, бошқарув тизимларининг ташкил этилиши, корхоналар «Экологик менежмент»и, стратегик экология менежменти каби қатор мавзулар батафсил ерітилған.

Мазкур құлланма иқтисодиёт (экология) таълим йұналишларининг бакалаврлари, ілмий ходимлар ва профессор-үқитувчилар учун мұлжалланған.

Масъул мұҳаррир: и.ф.д., проф.

Ш.Р.Холмұминов

Тақризчилар: и.ф.д., проф. Қ.Х.Хасанжонов
и.ф.н., доцент А.Хожиматов

T. J. Jumaev, Z. Y. Khosimov, O. A. Ruziev Ecologic management (Manual) – T.: 2004, 112 pages.

The manual is prepared on the basis of “Ecologic management”. It covers characteristics, laws and principles of ecologic management hierarchy in the market economy system. It also explains main instruments, management system of organization, “Ecologic management” of organizations and strategic ecologic management.

The manual is designed for the bachelor students, researchers and professor-lecturers who are interested in ecologic areas.

Responsible editor: doctor of economic science,
prof. Holmuminov Sh.R.

References: doctor of economic science,
prof. Khasanjanov Q.H.
candidate of economic science
Khojimatov A.

КИРИШ

«Экологик менежмент» долзарб экологик илмий-амалий вазифаларнинг мақбул ечимини топишга йўналтирилган замонавий фан тизимининг тез ривожланиб бораётган соҳалари қаторига киради. Ушбу ўқув қўлланма талабаларга глобалластириш шароитида иқтисодий-экологик ҳаётни бошқаришининг мураккаб ва тез ўзгарувчан хусусиятларини тўғри тушуниб олишига, ушбу соҳада хилма-хил ахборотларни таҳлил қилишни ўргатишга, экологик бошқарувнинг ҳозирги илмий-амалий даражаси билан таништиришга йўналтирилган.

Экологик хавфсизликни таъминлаш муаммолари «Экологик менежмент» фани ютуқларидан бевосита фойдаланиш билан узвий боғлиқdir. «Экологик хавфсизлик муаммолари, - дейди Президент И.А. Каримов – аллақачонлар миллий ва минтақавий доирасидан чиқиб, бутун инсониятнинг умумий муаммосига айланган. Табиат ва инсон ўзаро муайян қонуниятлар асосида муносабатда бўлади. Бу қонуниятларни бузиш ўнглаб бўлмас экологик фалокатларга олиб келади».¹

«Экологик менежмент» бир томондан «Умумий менежмент»нинг, бошқа томондан эса янгидан шаклланиб ва ривожланиб келаётган «Экология иқтисодиёти»нинг ҳамда «Анъанавий табиатдан фойдаланиш иқтисоди» фанларининг таркибиغا киради. «Экологик менежмент» турли даражада – корхонадан то умуммиллий ва глобал даражаларгача экологик-иқтисодий иерархияда юзага келдиган экологик-иқтисодий-ижтимоий муносабатларни бошқаришининг ечимини топишга хизмат қиласидиган фандир. У ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнларининг экологик хавфсизлигини, ресурсларни тежашни, экологик хавф-хатарларни энг оз даражага туширишни бошқариш усулларини асослаб беради. «Экологик менежмент» усуллари тегишли стратегиялар, дастурлар ва тузилишлар, уларни амалиётга жорий этиш ва натижаларни назорат қилишни, ишлаб чиқаришни ўз ичига олади. Бу усуллар экологик бошқарувнинг барча бўғинларига тааллуқлидир. Шу билан бир қаторда экологик таъсир ва экологик масъулиятнинг асосий қисми корхона зиммасига тушади. Бу эса ҳозирги ва келажак авлодларнинг экологик фаровонлиги қўп жиҳатдан аниқ корхоналар экологик бошқарув тизими фаолияти самарадорлигига боғлиқ эканлигини қўрсатади.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик виарглари ва тараққиёт кафолатлари. Т.: Ўзбекистон, 1997, 112-113-бетлар

Экологик хатарлар ва таҳдиidlарни муваффақиятли бошқариш ва экологик билим билан боғлиқ бўлган имкониятларни амалга ошириш ҳозирги замон экологик муаммоларининг мазмуни ва моҳиятини чуқур билиш ва тушунишни, уларни бошқаришнинг экологик-иқтисодий усулларини тўла ўзлаштириб олишини талаб килади. Шу муносабат билан ўқув қўлланмада замонавий «Экологик менежмент»нинг асосий назарий ва амалий масалалари ёритилган, шунингдек, «Экологик менежмент» фанининг предмети, усуллари ва вазифалари баён қилинган, назарий асослари таърифланган, экологик бошқарув қонуниятлари ва тамойиллари таърифига кенг ўрин берилган; экологик бошқарув тизимларининг ташкилий тузилишлари ва уларни такомиллаштириш масалалари асосланган; корхоналарнинг «Экологик менежмент» и доирасида экологик ва ресурс муаммолари ечимини топиш ва «Экологик менежмент»нинг мақсадга мувоғиқ тизимини жорий этиш масалаларига катта аҳамият берилган; стратегик экологик хусусият ва фирмаларнинг экология бўйича ибратли халқаро тажрибалари таърифланган. Қўлланмада ҳар бир мавзу бўйича қисқача хulosалар берилган, назорат ва муҳокама учун саволлар ва топшириқлар тузилган, адабиётлар рўйхати тавсия қилинган.

Муаллифлар экологик бошқарувнинг илмий-амалий асослари баёнига бағишланган ушбу ўқув қўлланма юзасидан билдирган танқидий мулоҳазалари ва уни нашрга тайёрлашда кўрсатган ёрдами учун иқтисод фанлари доктори, профессор Ш.Р.Холмўминовга; миннатдорчилик билдирадилар.

«ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

1.1. «Экологик менежмент» фанининг мазмуни ва моҳияти

«Менежмент» (*management*) сўзи инглизчадан ўзбек тилига бошқарувни ташкил қилиш, бошқариш ҳокимияти ва санъати маъноларида таржима қилинади. Бугунги кунда менежмент корхона (ташкилот)га раҳбарлик қилиш ва уни бошқариш бўйича мувофиқлаштирувчи фаолият тури, ташкилотни бошқарувчилар, бошқарув жараёни, мустақил фан ва ўқув предмети ва бошқа маъноларда қўлланилади. Шу нуқтаи назардан «Экологик менежмент» умумий менежмент тизимининг бир қисми бўлиб, у менежментнинг бошқа соҳаларидан атроф-муҳит билан ўзаро узвий боғлиқлиги орқали тубдан фарқ қиласиди.

«Экологик менежмент» иқтисодий иерархиянинг турли бўғинлари — корхоналар, туманлар, вилоятлар иқтисодиётидан то республика ва глобал иқтисодиёттагача юзага келадиган экологик-иқтисодий муносабатларни бошқариш ва айни вақтда хилма-хил табиий ресурс ва экологик муаммолар ечимини бошқарувчи усуллар мажмуи ҳисобланади. «Экологик менежмент» фани экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларда бошқарувчига табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини бошқариш соҳасида илмий асосланган танловни тўғри амалга оширишни ва мақбул қарор қабул қилишни ўргатадиган фандир. Унинг асосий мақсади бозор муносабатлари шароитида барча бўғинларда экологик хатар ва хавфни муваффақиятли бошқариш малакасини, мавжуд экологик-иқтисодий имкониятларни амалга оширишнинг экологик иқтисодий бошқарув усулларини эгаллаган юқори малакали эколог-менеджерларни тайёрлашдан иборат.

«Экологик менежмент» ишлаб чиқариш ва истеъмол жараёнларининг экологик хавфсизлик даражасини ошириш, ресурсларни тежаш ва экологик хатарни энг кам миқдорга тушириш усулларини асослаб, қўйидагиларни амалга ошириш имконини беради: а) корхоналар ва компанияларга харажатларни аниқлаш, янги экологик бозорларни ўзлаштириш ва шу асосда рақобатбардошликни ошириш; б) минтақалар ва мамлакатларга ҳозирги ҳамда келгуси авлодларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда табиат, атроф-муҳит сифатини ошириш; в) табиатда биологик хилма-хилликни асраш, табиий ресурсларни муҳофазалаш.

«Экологик менежмент» фанининг предмети экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришдир. У ишлаб чи-

қариш билан узвий боғлиқ бўлиб, ушбу ижтимоий-иқтисодий тақрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча тўртта фазаси (даври)-да иштирок этади: ишлаб чиқариш, ишлаб чиқарилган маҳсулотни тақсимлаш, унинг муомалада бўлиши ва истеъмол қилинishi. Экологик-иқтисодий муносабатларни бошқариш табиат обьектлари (экотизимлар)ни асраш, яхшилаш, тиклашга ва улардан самарали фойдаланиш ҳамда муҳофаза қилишга йўналтирилади. Айни пайтда замондошларимиз ва келажак авлодлари учун атроф-муҳитни максимал даражада асраш мақсадини кўзлайди. Шу нуқтаи назардан ушбу фаннинг предмети экологик-иқтисодий муносабатларни бошқариш назарияси ва амалиётини, турли обьект ва субъектларни бошқаришни, экологик бошқаришнинг бошқа хилма-хил йўналишларини (ходимларни бошқариш, минтақавий бошқариш, бошқариш маданияти ва б.) ўз ичига олади.

Ушбу фаннинг тадқиқот обьекти турли миқёс ва даражадаги экологик ва экологик-антропоген (экологик иқтисодий) тизимлар ҳисобланади. Бу ерда корхоналарнинг табиат муҳофазаси муаммолари ва уларнинг минтақавий, умуммиллий ва халқаро муаммолар билан ўзаро таъсирини қўриб чиқиш марказий тадқиқот обьекти бўлиб хизмат қиласиди. Туман, вилоят, мамлакатнинг экологик муносабатларини бошқариш ва ҳоказолар «Экологик менежмент» обьектларидир. Бунда шуни ҳисобга олиш керакки, ушбу обьектлар ва уларда экологик вазиятларнинг шаклланиши кўплаб, омиллар (экологик ахборот ва ахборот маданияти, экологик онгнинг ривожланиш даражаси, умумий бизнес, маданияти ва этика, экологик сиёсатни амалга ошириш, миллий бизнес ва экологик сиёсатнинг глобал иқтисодиёт ва сиёсатга интеграцияси даражаси ва б.) таъсирини ўзида акс эттиради. Ҳар бир мамлакат ва унинг районларига хос бўлган ўзига хос бундай омиллар экологик бошқарувни ташкил этишнинг аниқ шаклларига, уларнинг самарадорлигига таъсир кўрсатади. Экологик бошқарув ишини бажарувчи идоралар, ташкилотлар ва уларнинг масъул ходимлари (раҳбарлари) «Экологик менежмент»нинг субъектлари ҳисобланади. Экологик менежмент субъекти (бошқарув идораси, раҳбарлар, масъул ходимлар) қаторига мамлакат миқёсида. Узбекистон Республикасининг Олий Мажлиси (парламенти), Узбекистон Республикаси Президенти, Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси киради. Улар ўз ваколатлари доирасида экологик муаммолар юзасидан бошқарув қарорларини қабул қиласиди ва уларни амалга оширади. Атроф табиий муҳитнинг давлат бошқаруви Вазирлар Маҳкамаси, Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси ва маҳаллий ҳокимият идоралари (субъектлар) томонидан амалга оширилади.

1.2. Экологик менежмент турлари ва иерархияси

«Экологик менежмент» тизими ўз мазмунига кўра қўйида-ти учта турга бўлинади: 1) менежмент тармоғи; 2) фан; 3) ўкув фани соҳаси.

Экологик менежмент умумий менежментнинг тармоғи сифатида экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришнинг ихтисослашган тармоғи ҳисобланади. У ўз навбатида умумий ва тармоқ «Экологик менежмент»ларига бўлинади. Бундай бўлинниш корхоналар ва ташкилотлар фаолиятини ташкил этишда уларнинг атроф-муҳит билан ўзаро таъсири хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш билан боғлиқдир (фаолиятни ташкил этишнинг «экологик соҳаси»).

Умумий «Экологик менежмент» мамлакат бўйича экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқариш тизимини ўз ичига олади ва мамлакат экологик тизимларидан (ландшафтдан) мақсадга мувофиқ фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофазалашни таъминлаш мақсадларига хизмат қилади. Тармоқ экологик менежменти ер, сув, ўсимлик, ҳайвонот олами, ер ости бойликлари, атмосфера, алоҳида муҳофаза қилинадиган обьектлар ва комплекслардан фойдаланиш, уларни асраш ва муҳофаза қилишни бошқариш тизимидан ташкил топади. Булардан ташқари ушбу йўналишга халқаро экологик муносабатлар менежменти ҳам киради.

Бу тизимнинг «Экологик менежмент»и мамлакатнинг маъмурий-худудий ва тармоқлар бўйича бошқарилиши иерархияларига мос тушади. Иқтисодиётнинг хилма-хил тармоқлари корхоналари ва ташкилотлари экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришнинг ўзига хос «Экологик менежмент»и тизимини амалга оширадилар. «Экологик менежмент» тизими экологик-иқтисодий муносабатларни бошқариш сиёсати ва мақсадларини ўргатишга, шунингдек, ушбу мақсадга эришишга хизмат қилади. У корхонанинг сифат менежменти, молия фаолияти менежменти ёки экологик менежменти тизимини ўз ичига олади.

Экологик менежмент тизими экологик сиёсатнинг ишлабчиқиши, жорий этиши, амалга ошириши, таҳлил қилиш ва долзарбалигини қувватлаш учун зарур бўлган ташкилий тузилишни, ревжалаштириши, масъулиятни тақсимлаш, амалий усуллар, процедура, жараёнлар, ресурсларни қўшиб олади. Лекин буларнинг ҳаммаси кенг предметга эга бўлган «Экологик менежмент» фани тизимини ифодалай олмайди.

«Экологик менежмент» фан сифатида «Умумий менежмент» фанининг тармоғи бўлиб, у экологик менежмент тўғрисидаги

билимлар тизими хисобланади. Бу фан предметига ахборотларга қўшимча бўлиб қўйидаги мустақил мавзулар киради: тадқиқот усуллари; амалиёт; ривожланиш тарихи; турли манбалар; экологик муносабатларни бошқариш; илмий ахборот манбалари; тушунчалар аппарати; экологик ижтимоий муносабатлар ва б.

«Экологик менежмент» фани назарий «Экологик менежмент», аниқ амалиёт тажрибаларини ўз ичига олади ва шунга мос ҳолда умумий назарий, тармоқ, амалий «Экологик менежмент» соҳаларига бўлинади.

«Экологик менежмент» ўқув фани сифатида «Экологик менежмент»нинг фан сифатидаги тизимига мос тушади. Уларнинг фарқи бўлгуси ихтисослашиш эҳтиёжларига боғлиқ.

1.3. «Экологик менежмент» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси ва ўзаро боғлиқлиги

«Экологик менежмент» фани кўплаб ижтимоий-иқтисодий, хуқуқий, табиий, техника, кибернетика ва бошқа фанлар билан узвий алоқада.

«Экологик менежмент» даставвал «Атроф-муҳит иқтисодиёти» («Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти»), «Иқтисодий экология» («Экология иқтисодиёти») фанлари билан яқиндан боғлиқ. Улар ушбу фаннинг энг муҳим назарий асоси бўлиб хизмат қиласади. Бир қатор иқтисодий фанлар — «Макроиқтисодиёт», «Микроиқтисодиёт», «Статистика», «Стратегик режалаштириш ва башоратлаш», «Мингақавий иқтисодиёт», «Мехнат иқтисодиёти», «Иқтисодий кибернетика», «Кишлоқ ва сув хўжилиги иқтисодиёти», шунингдек, «География», «Биология», «Экология», «Геология», «Тупроқшунослик», «Техника ва технология» фанлари билан чамбарчас боғлиқдир. Уларнинг ютуқларидан фойдаланиш «Экологик менежмент» муаммоларининг мақбул ечимини топишга хизмат қиласади. «Экологик менежмент» билан «Экологик хуқук» фанлари ўргасида яқин алоқалар мавжуд бўлиб, улар муайян муаммолар ечимини хуқуқий асосда ҳал этишга ёрдам беради. «Социология», «Психология», «Мехнат физиологияси» экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришда жуда катта роль ўйнайди. Кибернетика экологик менежментда ахборотларни қайта ишлаш, ахборот тизимини такомиллаштириш, бошқариш жараёнини компьютерлаштиришга ва автоматлаштиришга кенг йўл очиб беради.

Кўрасатилган алоқадор фанларнинг назарий ишланмалари «Экологик менежмент»нинг фан сифатида шаклланиши ва ривожланишида муҳим роль ўйнайди. Шу сабабдан алоқадор фанларни мукаммал ўрганиш ва уларнинг ютуқларидан сама-

рали фойдаланиш экологик ижтимоий-иктисодий муносабатларни бошқаришнинг сир-асрорларини чуқур англашга ва экологик менежмент самарадорлигини ошириш имконини беради.

1.4. Экологик менежментнинг тадқиқот усуллари

«Экологик менежмент» экологик ижтимоий-иктисодий муносабатларни бошқаришни билиш ва ўрганишда турли усуллар комбинациясидан фойдаланади ва уларни кенг миқёсда қўллайди. Ушбу тадқиқот усулларининг ўзига хос хусусиятлари «Экологик менежмент»нинг ўзига хос хусусиятлари билан узвий боғлиқdir. Шунинг учун «Экологик менежмент»нинг предмети ҳисобланган экологик ижтимоий-иктисодий муносабатларни бошқариш комплекси уларни «Экологик менежмент» йўналишида тартибга солиш усуллари комбинациясида ўз ифодасини топади. Экологик менежмент предметига боғлиқлигига қарамасдан, бу усулларининг ўзи ҳам маълум мустақилликка эга, чунки усулнинг ўзига хос хусусиятлари аниқланмаса, экологик бошқаришнинг ушбу умумийлигини менежментнинг мустақил тармоғига айлантиришга асос ҳам бўлмайди.

Предмет ва усул маълум бирликка ва умумийликка эга бўлиши керак. Таъсир кўрсатиш усулларининг тартибга солинадиган экологик ижтимоий-иктисодий муносабатлардан ажralиб қолиши «Экологик менежмент» йўналишида тартибга солиш самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади. «Экологик менежмент»да жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни бошқаришни уйғунлаштиришга йўналтирилган бошқаришни экологиялаш усули асосий ҳисобланади.

Бу усул умумэкологик ёндашувларни дифференцияланган обьектлар бўйича ёндашувлар билан бирга қўшиб олиб боришга асосланади. Чунки «Экологик менежмент» йўналишида ҳар бир табиат обьектини бошқаришни тартибга солиш ушбу тизимнинг саклаб қолиниши манфаатлари нуқтаи назардан амалга оширилади, лекин айни пайтда ушбу обьектнинг хусусиятлари ҳам ҳисобга олинади.

Бошқаришни экологиялаш усули «Экологик менежмент» предметининг ўзига хослигидан келиб чиқади ва у табиатдан фойдаланишни бошқаришнинг ҳар қандай тури табиат қонунларини қўллаш билан узвий боғлиқлигига асосланади. Бу экологик ижтимоий-иктисодий муносабатларни бошқаришни муваффақиятли амалга ошириш учун табиат қонунларига бўйсуниш керак, яъни табиий муҳитга таъсир кўрсатиш билан боғлиқ бўлган ҳар бир ҳаракат экологиялаштирилиши лозимлигини кўрсатади. Чунки табиий муҳитда содир бўладиган кўплаб та-

бийи жараёнларнинг кечишини инсон ўзгартиришга қодир эмас. «Экологик менежмент»да экологик имкониятлар ва хатарларни таҳлил қилиши, атроф-муҳит сифатини бошқариш моддалари, экологик самараларни оптималлашни бошқариш, экологик барқарор ривожланиш моделини ишлаб чиқишнинг бошқаришнинг экологиялаш усулларини кенг қўллашга асосланади. Бу муаммолар ечимини топишда менежментда қуйидаги усуллардан кенг фойдаланилади: умумфалсафий (диалектика усули ва б.), меъёрий усуллар, эксперт баҳолаш, тарихий усул, таққослаш, тизимли усуллар, таркибий ва вазиятли ёндашувлар, модельлашириш, иқтисодий-математик ёндашув, монографик тадқиқот, кузатиши ва тажриба усуллари, социологик кузатув усуллари ва б.

«Экологик менежмент»да кўрсатилган кўплаб усуллар маҳаллий, минтақавий, миллий, глобал миқёсларда экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришни тадқиқ этишида ўзаро боғлиқ ҳолда қўлланилади.

1.5. Бозор иқтисодиётiga ўтиш шароитида экологик менежментнинг мақсад ва вазифалари

Бозор иқтисодиётiga ўтиш шароитида «Экологик менежмент»нинг мақсад ва вазифалари Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболга эришишининг Президент И.А. Каримов асарларида ишлаб чиқилган ва асослаб берилган давлатни бошқариш тамойиллари, бозор муносабатларига ўтиш тамойилларига, шунингдек, мамлакатнинг экологик меъёрий-хукуқий актларига асосланади. Улар экологик ижтимоий муносабатларни бошқаришнинг мақсад ва вазифаларини белгилашда асосий манба бўлиб хизмат қиласди.

Мамлакатимиз ва халқаро миқёсда эътироф этилган ва Ўзбекистоннинг ўзига хос табиий-экологик ва ижтимоий-иқтисодий шароитларини ҳисобга олиб босқичма-босқич амалга оширилаётган давлатни бошқаришнинг тўрт асосий тамойили, бозор муносабатларига ўтишнинг беш тамойили «Экологик менежмент» йўналишлари ва истиқболларини ҳам белгилаб беради.

Бозор иқтисодиёт шароитида Ўзбекистонда давлатни бошқаришнинг қуйидаги тўрт тамойили ишлаб чиқилган ва изчил амалга оширилмоқда: 1) демократия тамойили; 2) иқтисодий муносабатларни демократиялаш тамойили; 3) юксак маънавият тамойили; 4) миллий хавфсизликни таъминлаш тамойили.¹

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.

«Экологик менежмент»да Ўзбекистонда бозор муносабатларига ўтишнинг қуйидаги беш тамойили раҳбарий аҳамиятга эга: 1) иқтисодиётнииг сиёсатдан устунлиги; 2) давлат асосий ислоҳотчи; 3) қонунлар ва уларга риоя қилиш устуворлиги; 4) кучли ижтимоий сиёсат юргизиш; 5) бозор иқтисодиётига сенинг-аста, босқичма-босқич ўтиб бориш².

Ушбу тамойилларга ва яратилган хукукий базага асосан мамлакатда «Экологик менежмент»нинг аниқ механизмлари шаклланадиги. Шу муносабат билан «Экологик менежмент»нинг асосий мақсади экологик сиёсатдан келиб чиқади ва у бошқаришнинг экологик мақсадларини белгилаб беради. «Экологик менежмент» мақсадлари биринчи навбатда қонунчиллик актларида, турли технологиялар вариантини қўллашга, номолиявий ва эксплуатация талабларига, бизнес эҳтиёжларига, шунингдек, манфаатдор томонлар қарашларига боғлиқ ҳолда аниқланади. Бунда экологик ижтимоий муносабатларни бошқаришнинг фойдалилигини максималлаштириш тамойилига асосланиб, самарасиз фойдаланиш ва ишлаб чиқаришни камайтириш ва харажатларни минималлаштириш имконини бермайдиган ишлаб чиқаришни бартараф этиш мақсадга эришишнинг энг мақбул йўлидир. Экологик мақсадларга асосланаб, уларни амалга ошириш бўйича вазифалар белгиланади. Шу муносабат билан «Экологик менежмент» фанининг асосий вазифаси бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида халқ хўжалигини бошқариш таркибида экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқариш хусусиятларини комплекс тадқиқ этиш ҳисобланади. Бунда қуйидаги вазифаларни ҳал этиш мақсадга мувофиқ:

- «Экологик менежмент»нинг назарияси ва амалий экологик-иқтисодий муаммоларни «Иқтисодиёт ва Менежмент» фанлари назариясининг ҳозирги даражасига асосланаб ёритиш ва асослаб бериш;

- экологик бошқариш усулларини Ўзбекистоннинг табиий-экологик, маданий, тарихий, ижтимоий-иқтисодий хусусиятларига мослаштириб қўллаш ва бунда илгор хорижий тажрибалардан самарали фойдаланиш, жаҳон иқтисодиётидаги глобаллашувни, шунингдек, Ўзбекистонда демократик, ижтимоий йўналтирилган жамият қуришнинг шаклланиши хусусиятларини ҳар томонлама ҳисобга олиш;

- «Экологик менежмент»нинг самарали усулларини қўллаш асосида ва соҳада пешқадам хорижий компанияларнинг

² Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли. Т.:Ўзбекистон, 1993.

амалий тажрибаларини ҳисобга олиб, экологик муаммоларни ҳал этишга мамлакат ва хорижий бизнесни фаол жалб қилиш йўлларини илмий асослаб бериш.

Юқорида баён этилган фикрларга асосланиб, менежер-экологлар касбий тайёргарлиги ва ваколатларига қўйидаги таллаблар қўйилади:

1. Бошқарув меҳнатининг табиий-экологик жараёнлар ва табиатдан фойдаланиш, табиат муҳофазасига нисбатан мазмун ва моҳиятини тўғри тушуниш.

2. Менежер экология, табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳафазаси соҳаларидаги лавозим ва функционал вазифаларини билиши.

3. Одамлар (ходимлар) ва жамоани бошқариш санъатини эгаллаши ва ташкилотчилик қобилиятига эга бўлиши.

4. Ташқи алоқаларни йўлга қўйиш маҳоратига эга бўлиши.

5. Маънавий етуклик, ўз-ўзини тўғри баҳолаш қобилияти, тегишли хулосалар чиқаришга қодирлиги, малакаси, билими ва касбий маҳоратини тўхтовсиз ошириши.

6. Бошқарув жараёнида зарур бўладиган экологик мониторинг асбоблари, ахборот технологиялари ва коммуникация воситаларидан фойдаланиш маҳоратига эга бўлиши.

7. Экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқариш самардорлигини таъминлай олиши.

Қисқача холосалар

«Экологик менежмент» умумий менежмент тизимининг бир қисми бўлиб, у бошқа менежмент соҳаларидан атроф-мухит билан ўзаро узвий боғлиқлиги орқали фарқ қиласди.

«Экологик менежмент» бир вақтнинг ўзида экологик-иктиносий муносабатларни бошқариш тизими, усуллар мажмуи, фан йўналиши, ўкув фани соҳаси ҳисобланади.

«Экологик менежмент» экологик ижтимоий-иктиносий муносабатларда бошқарувчига табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасини бошқариш соҳасида илмий асосланган танловни тўғри амалга ошириш ва мақбул қарор қабул қилишни ўргатадиган фандир.

«Экологик менежмент» фанининг предмети — экологик ижтимоий-иктиносий муносабатларни бошқариш, обьекти — турли миқёс ва даражадаги экологик, экологик-антропоген тизимлар, субъекти — экологик бошқарув ишини бажарувчи идоралар, ташкилотлар ва уларнинг масъул ходимлари (раҳбарлари) ҳисобланади.

«Экологик менежмент» тизими ўз мазмунига кўра, қўйидаги учта турга бўлинади: 1) менежмент тармоғи; 2) фан; 3) ўкув фани соҳаси.

«Экологик менежмент» кўплаб ижтимоий-иктиносий, хуқуқий, табиий, техника ва технология, кибернетика ва бошқа фанлар билан узвий боғлиқ ва алоқадор бўлиб, уларнинг назарий, амалий ютуқларидан ўз вазифаларини бажаришда самарали фойдаланади.

«Атроф-мухит иктиносидиёти» («Табиатдан фойдаланиш иктиносидиёти»), «Иктиносий экология» («Экология иктиносидиёти») фанлари «Экологик менежмент»нинг энг муҳим назарий асоси бўлиб хизмат қиласди.

«Экологик менежмент» хилма-хил усуллар комбинациясидан фойдаланади ва уларни кенг миқёсда қўллади. Бунда тадқиқот усуллари «Экологик менежмент»нинг ўзига хос хусусиятлари билан узвий боғлиқ бўлиб, улар «Экологик менежмент» предмети ва усулининг маълум даражада бирлигини ўзида акс эттиради. Шу сабабдан бошқариши экологиялаш усули асосий ҳисобланади. Бошқа кўплаб тадқиқот усулларидан айнан шу тадқиқот усулига мос ҳолда қўлланилиши лозим. Шундай усуллар қаторига умумфалсафий, тизимли, меъёрий, моделлаштириш, кузатиш ва тажриба усуллари ва бошқалар киради.

Бозор иктиносидиётига ўтиш шароитида «Экологик менежмент»нинг мақсади ва вазифалари Президент И.А.Каримов

асарларида ишлаб чиқилган давлатни бошқариш, бозор муносабатларига ўтиш тамойилларига, экологик меъёрий ҳуқуқий хужжатларга асосланади.

«Экологик менежмент»нинг мақсади экологик сиёсатдан келиб чиқади ва у бошқаришнинг экологик мақсадларини белгилаб беради. Бунда экологик ижтимоий-иктисодий муносабатларни бошқаришнинг фойдалилигини максималлаштириш тамоилига асосланиб, самарасиз фойдаланиш ва ишлаб чиқаришни камайтиришга ва харажатларни минималлаштириш имконини бермайдиган ишлаб чиқаришни баратараф этиш мақсадга эришишнинг энг мақбул йўлидир.

Экологик мақсадларга асосланиб, уларни амалга ошириш бўйича вазифалар белгиланади. Шу муносабат билан «Экологик менежмент» фани вазифаларига муаммоларни фаннинг ҳозирги зришган ютуқларига мос ҳолда ёритиш, бошқариш усулларини Узбекистон шароити, илфор хорижий тажрибаларни ҳисобга олиб қўллаш, муаммолар ечимини топишга бизнесни кенг жалб қилиш ва бошқарлар киради. Шуларга мос ҳолда менежер-экологлар касбий тайёргарлиги ва ҳолатларига қатор талаблар қўйилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. «Менежмент» тушунчаси қандай маънога эга?
2. «Экологик менежмент» фани нимани ўрганади?
3. Унинг менежментнинг бошқа тармоқларидан асосий фарқи нима билан белгиланади?
4. «Экологик менежмент»нинг предмети, объекти, субъекти ва улар бир-биридан қандай фарқ қиласиди?
5. «Экологик менежмент» қандай турларга бўлинади? Унинг иерархия тизимини тушунтиринг.
6. «Экологик менежмент»нинг фундаментал асосини ташкил этувчи фанларни айтинг.
7. «Экологик менежмент»нинг асосий илмий-тадқиқот усулларини таърифланг. Бошқаришни экологиялаш усули нима?
8. Бошқаришни экологиялаш нима?
9. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида «Экологик менежмент»нинг мақсади ва вазифаларини таърифланг.
10. Менежер-экологларга касбий тайёргарлик ва ваколатлар бўйича қандай талаблар қўйилади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат резаси. -Т., 1998.
4. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
5. Национальный доклад. О состоянии окружающей природный среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
6. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. -Т., 2002.
7. Абирқулов Қ.Н., Жумаев Т., Ражабов Н. Экологик менеджмент. Намунавий дастур. Намунавий-ўқув дастурлари тўплами (бакалаврлар учун). Т.: ТДИУ. 2001.
8. Пахомова Н., Эндрес А., Рихтер К. Экологический менеджмент. Учебное пособие. -М.: Спб.: Питер, 2003.
9. Шарифхўжаев М., Абдулаев Ё. Менеджмент. -Т.: Мехнат, 2000.
10. Экологический менеджмент. Русско-английский гlosсарий. 2-е изд. -М., 2002.
11. Фуломов С.С. Менеджмент асослари. -Т., 2002.

20685/1

«ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ»НИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

2.1. Менежмент умумий назариясида экологик менежментнинг ўрни ва унинг асосий хусусиятлари

Менежмент назарияси ва амалиёти узоқ тарихга эга ва у жамият ҳаёти ва фаолиятини мақбул усуллар ва йўналишларда бошқаришга объектив эҳтиёжнинг ошиб бориши билан боғлиқ ҳолда эволюцион тарзда ривожланган, турли даврлар ва мамлакатларда ўзига хос кўриниш ва шаклларга, турли мазмун ва самарадорликка эга бўлган. Аста-секин бошқарув тўғрисидаги таълимот шаклланган ва ривожланган. Бунда бошқарувдаги тажрибани умумлаштириш, мақбул ва самарали усулларни топиш ва тиклаш муҳим роль ўйнаган ва улар менежмент назарияси ва амалиёти учун асос бўлиб хизмат қилган.

Менежмент тадқиқотчилари XIX асрнинг охиридан XX асрнинг биринчи ярмигача бўлган даврда бошқариш таълимотида қўйидаги тўрт йўналиш (мактаб) шаклланиб, ривожланганини аниқлаганлар:

1) Илмий менежмент (1885-1990). АҚШ да шаклланган. Асосчилари - Ф.Тейлор, Г.Эмерсон ва бошқалар. Уларнинг бошқарув таълимотига қўшган хиссалари: меҳнатни ташкил этиш ва уни бошқаришнинг илмий асосланган йўналишини ишлаб чиқиши (бошқарувнинг мумтоз мактаби); бошқариш ва меҳнатни ташкил қилишнинг комплекс тизими, меҳнат унумдорлиги тамойилларининг асослаб борилиши ва б.

2) Мумтоз ёки маъмурий менежмент (1920-1950). Францияда шаклланган. Асосчилари - А.Файол, М.Вебер ва бошқалар. Улар бошқарув тамойиллари, вазифалари, самарадорлиги шартлари, фаолият турларини мувофиқлаштириш, назорат қилиш йўналишларини тизимли ёндашувга асослаб тадқиқ этганлар.

3) «Инсоний муносабатлар мактаби» (1950 йилдан ҳозиргacha). АҚШ да шаклланган. Асосчилари - Э.Мейо, Д.Мак-Грегар, Р.Майкерт ва бошқалар. Улар бошқарувда инсон омилини ҳар томонлама тадқиқ этиб, «инсоний муносабатлар» таълимотини ишлаб чиқканлар.

4) Микдорий тизимли ёки замонавий менежмент (1950 йиллардан ҳозиргacha). Асосчилари - Г.Саймоң, П.Дурекер, Э.Дейл ва бошқалар. АҚШ да шаклланган. Улар кўп жиҳатдан замонавий менежментга асос бўлган тизимли ёндашув, вазиятили ёндашув, функционал ёндашув, микдорий ёндашувларни ва бошқаларни ишлаб чиқдилар.

Шундай қилиб, умумий менежмент назарияси ва амалиёттида турли даврларда бошқарувнинг ташкилий таркиби, стратегик режалаштириш, стратегик режалаштиришдан стратегик бошқарувга ўтиш концепциялари ишлаб чиқилди ва улар турли даражада амалиётга татбиқ этилди. Шу муносабат билан менежментнинг муҳим ва ўзига хос тармоғи – «Экологик менежмент» соҳасида ҳам назарий моделлардан амалиётта томон эволюцион ривожланиши содир бўлганлигини таъкидлаш лозим.

Шуни айтиш керакки, менежмент назарияси ва амалиёттинг узоқ давом этган эволюцион ривожланиши даврида «Экологик менежмент» йўналиши шаклланган менежмент таълимотлари таркибида деярли ривожланмади. «Экологик менежмент»нинг фаолияти, фан сифатида шаклланиши ва ривожланиши маҳаллий, минтақавий, мамлакатлар ва глобал миқёсда экологик вазиятнинг кескинлашуви, атроф-муҳит ифлосланиши ва деградациясининг кучайиши даврига тўғри келади. XX асрнинг 70-йилларидан бошланган «Янги экологик давр» атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланишга масъулиятли муносабатда бўлишнинг кучайиши, сўнгти уч ўн йилликда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишни бошқариш соҳасида хилма-хил маъмурӣ назорат ва иқтисодий дастаклар ишлаб чиқилиши ва амалиётга жорий қилиннишининг тез суръатларда ривожланиши билан ажралиб туради.

Экологик менежмент назарияси ва амалиёттинг умумий менежментдан асосий фарқи шундаки, у асосан XX асрнинг охирида Farb мамлакатларида экологик сиёsat таркибида экологик бошқарув инструменти тизими сифатида шаклланди ва ривожланди. Экологик менежментнинг фаолият йўналиши ва фан сифатида шаклланишининг асосида ҳозир ҳам қўлланилиши давом этаётган қатор фундаментал назариялар ва концепциялар ётади. Улар қаторига бозор муваффақиятсизлиги, ташки экологик самара, табиий ресурсларга ва экологик неъматларга аниқ мулкчилик ҳуқуқини белгилаш талаблари, иқтисодиётга ва табиатдан фойдаланишга давлат аралашувининг муваффақиятсизлиги тўғрисидаги ғоялар тушунчалари киради. Та什ки экологик самарани интернационаллаш ва ушбу мувоффақиятсизликни нейтраллаштириш бўйича ёндашувлар катта амалий аҳамиятга эга бўлиб, улар экологик тартибга солишнинг амалиётда қўлланиладиган инструментлари ва механизmlарининг муҳим хусусиятларини белгилаб беради.

Ташки экологик самаранинг мавжудлиги (унинг бир тури атроф табиий муҳитга ифлосланишининг етказадиган иқтисодий зарари ҳисобланади) бозор муваффақиятсизлигига олиб кела-

диган оптимал индивидуал ва ижтимоий бозор ечимлари ўртасидаги тафовутларни тушунтириш имконини беради. Бозор мұваффакиятсизликларини ташқи экологик самарани интернационаллаш воситасида тузатиш қуйидаги асосий усулларда амалга оширилиши мүмкін:

- Р. Коуза ечими асосида;
- А. Пигу экологик солиқлари ёки уларнинг турларидан фойдаланиш йўли билан;
- иқтисодий-хуқуқий ёндашув доирасида экологик масъулият хуқуқи воситасида ташқи самарани интерналлаш.

Экологик тартибга солиш усулларини асослаб бериш нуқтаси назаридан, энг аввало, Р. Коузанинг табиий ресурслар ва экологик неъматларга мулкчилик хуқуқининг ноаниклиги каби сабабларни тўғридан-тўғри бозор музокаралари асосида давлатнинг бевосита аралашувисиз нейтраллаштириш имкониятлари борлиги тўғрисидаги хулюсалари фундаментал аҳамиятга эга. Бу ёндашувни факат бозор муносабатлари ривожланган мамлакатлар учунгина эмас, балки табиий ресурсларга мулкчилик хуқуқларини ўзгартириш тугалланмаганлигини ҳисобга олиб, бозорга ўтиш иқтисодиётига эга бўлган мамлакатларга ҳам қўллаш муҳим аҳамиятга эга. У атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланишни тартибга солища давлат интервенциясини (аралашувини) мақсадга мувофиқлаштиришга, давлат иштирокини асосан мулкчилик хуқуқлари спецификаси (таснифи) ва уларга амал қилишни назоратлаш билан чеклаш имконини беради.

Тўғридан-тўғри бозор музокаралари амалиётда лойиха-инвестиция фаолиятида кенг қўлланилади (масалан, транспорт тизимларини рационаллаштириш, минтақалар иқтисодиётини экологик қайта тузиш лойихаларида ва бошқалар). Унинг камчиликлари қаторига амалий аҳамиятга эга бўлган баъзи назарий муаммоларнинг ечими топилмаганлиги киради. Масалан, бозор музокаралари қатнашчилари монополия муомаласи элементларининг намоён бўлиши, келажак авлодлар манфаатларига амал қилишнинг муҳимлиги ва бошқалар бўйича назарий масалалар ҳал этилмаган.

А. Пигунинг ифлослантирувчиларни солиққа тортиш бўйича модели кўпчилик мамлакатларда атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланишнинг нисбатан ўйлаб амалга оширилаётган бошқарув механизмини шакллантириш учун асос бўлиб хизмат қилди.

Шу билан бир қаторда экологик муаммоларни экологик экстерналияни интерналлашнинг хилма-хил инструментларини қўллаш воситасида ҳал этиш ҳам кенг тарқалган.

2.2. Экологик бошқарув инструментлари эволюцияси

Хозирги вактда қўлланилаётган экологик бошқарув инструментлари, илгари қайд қилинганидек, экологик сиёсат доирасида аста-секин шаклланганлиги ва маъмурий-назорат ва иқтисодий дастакларниң етарли даражада мувозанатлашганлиги билан характерланади.

Атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланишни бошқариш соҳаси, бошқа соҳалардан халқаро миқёсда келишилган тамойилларниң кучли таъсир этиши билан ажралиб туради. Бунга БМТ иккичи Жаҳон конференциясининг атроф-муҳит ва ривожланишга бағишланган конференцияси қарорлари (Рио-де-Жанейро, 1992), ушбу қарорни тасдиқлаган ва маълум даражада ривожлантирган Барқарор ривожлантириш бўйича Жаҳон саммити (Йохансбург, 2002) хизмат қилди. Шундай тамойиллар қаторига «ифлослантирувчи тўлайди» ёндашуви, барқарор ривожланин ва эҳтиёткорлик талаблари, амалга ошириш мумкин бўлган технологиялардан энг яхшиларини қўллаш ва бошқалар киради. Бу тамойиллар кўпчилик мамлакатлар миллий экологик ва табиий ресурс қонунчилигининг ажралмас таркибий қисмига айланган ва уларга киритилган. Шунга мувофиқ ва 150 дан ортиқ халқаро табиат муҳофазаси битимларининг қабул қилинishi натижасида экологик бошқарув миллий механизмларининг маълум мувофиқлиги ва уйғунилиги таъминланади.

Шу билан бир қаторда бу механизmlар тури мamlакatлarda ҳal этилаётган экологик муаммолар, қўлланилаётган бошқариш ва тартибга солишининг миллий модели, сиёсий, тарихий, маданий ва бошқа омилларниң ўзига хос хусусиятларга эгалиги билан фарқ қиласди. Буни 1-жадвалда қўрсатилган тенденциялар тасдиқлайди.

Биринчи, дастлабки босқич (1970-1983 й.) учун экологик сиёсат ва «Экологик менежмент»да қуйидаги тамойиллар етакчи ўринни эгаллаган:

- «Ифлослантирувчи тўлайди», яъни ифлослантирувчи табиий муҳит муҳофazasiga etказилган заарни тўлаш ва шунгамос харажатларни қоплашга масъулдир (жавобгардир);
- табиий муҳитнинг мавжуд сифат даражасини ёмонлаштираслик;
- ифлосланишни тўсиш («экспортга» йўл қўймаслик) ва унинг пайдо бўлиш жойларида назорат қилиш («қувурнинг охiri» технологиясини қўллаш асосида);
- амалга оширса бўладиган технологиялардан энг яхшисини қўллаш;
- ифлосланишнинг «шарт бўлмаган» шаклларининг олдин олиши.

Экологик сиёсат инструментлари эволюцияси
(манба: Н.В.Пахомова ва бошқалар., 2003, 194-195 б.)

№	Боскычлар, мақсадлар йұналиши	Экологик сиесатпенг асосий вазифаси	Бошқару қарорлари усуллари (услуги)	Ассоий инструментлар	
				1	2
1.	1970-1983. Табиатдан фойдаланышта атроф-мухит мухофазасы сохасыннан шактаниши: ахоли саломатлығы мухофазасы мақсадларда экологик ахволин яхшилиши	Атмосфера ҳавосын және сүрье ресурсларын інфлюстанцииның камайтыршының кеңгісінде сиғыраттын яхшилишин құлалб- құншатшын, түрлөк інфлюстанцииның камайтыршының бүйічіча бірнеше қадамлар	Юқоридан-настта: стейк-холдерлар маніфастларының хисоба олмаган қозда миллий экологик қонуциликка сиғырат стандартларыннан шактаниши	Миллий жағдайда Европа экологик қонуцилігін, министерстваның жекемініннан табиатдан фойдаланувчиларни лицензиялаши, «кувур охир» технологиясын	
2.	1984-1989. Інфлюстанцииның бартраф қызынны райбатлантырыш: ахоли саломатлығын және экотизимларды сақдашын хисобға олып атроф-мухиттын мухофазалашы	Атмосфера ҳавосын, түрлөк-ер, сүрье ресурсларын және биохильтма-хилдиккін сақдашын мақсадларда атроф-табиий мухиттін (ATM) інфлюстанцииның бартраф этиши	Стейк-холдерлардың технологиянын және чегарасынын (рамасини) таплаш әркинлігін беріш ішін билан экологик дастырларның шалаб чиқыш на бажарынга жабып етіши бүйічіча дастылардың қаралаттар	Інфлюстантирувчы моддаларның чиқарыны (таплаш) және камайтыршының бүйічіча стандарттар; «масъузият жағдайын және ахтіткоғанда дастуры» (RCP), атроф-мухиттын мухофазасының бүйічіча агенттік (EPA), моллийный райбатлар, экологик масъузияттын хүкүмі, процедураларын құлашыннан қаттықынан	
3.	1990-1999. Экосистемалы тәдбірларны райбатлантырыш: аввалин чоралар параллел ревинша глобал даражада атмосфера ҳавосы сиғыраттын учун масъузият қабул қылышы	Халқаро соудаларға элтиборин кумайтыршы: қислоталың әмбигілар муаммоларын, иқтиминнан глобал иешин және азот екраншыннан камайтыншы	Экологик мақсадлар күрсактікчелердин белгіліш, уларни шалаб чиқыш және амалға ошириш бүйічіча министерстваның (махаллар) жекемініттә және хусусий компанияларға кетте мухторнан (автономия) беріш	Мақсадларның құйыны, мақсадын гурұхтары, экологик шартиномалар; иқтисодид, техноген, фискал, ижтимоний инструментлар, кирик жағдайлардың үртасынан учын мумумий қоидаларни құлап	
4.	2000-жыларға вактгача. Барқарор ривожланынға әңдешувларының оптималлашы: атроф- мухиттын мухофазасын муаммоларның тармоктараро еншін усулдарын топишын на мос маніфаст олынға акцент	Глобал биохильтма- хилдик, энергия ресурсларын және минераллар захиразлардың фойдаланыншын чекшілшік және бошқарынын яхшилишін құшымча элтибор беріш	Халқаро на міллий даражада экологик, иқтисодид ижтимоний маніфастларының үзаро мослаштыршы; мақсад на маніфастларының биралатырылған яғни ривожланынға, шу жумладан, муніципал даражада жам	Глобал ресурслар бүйічіча мақсадлар күйін; шалаб чиқаруучилар на иетсемолчылар учын райбатлантырылалар; яғни (тармоқтараро) экологик формулалар, «пірүрүн» технологиялар; түрлі баходарлардың үрнәтиліні; иетсемолчылардың мұқобиғи сиғыратын барқарор иетсемол чесүзін	

Бу босқичда атроф-муҳитни муҳофазалаш нүқтаси назаридан қишлоқ хўжалиги, саноат ва транспорт, шунингдек юқори аҳоли зичлигига эга бўлган саноат районлари иқтисодиётининг мақсадли секторлари бўлган минақавий идоралар томонидан корхоналарга етказиладиган эмиссия стандартлари, шунингдек, эмиссия стандартларига жавоб берадиган ифлосланиш дараҷасига маҳсус рухсатномалар бериш экологик сиёсатнинг асосий инструментлари қаторида бўлган. Булар аксарият маъмурний-назорат механизmlари бўлиб, унда асосий қарорлар асосий ижрочилар — стейк-холдерлар фикрлари ва манфаатларини ҳисобга олмай юқоридан-пастга қараб қабул қилинган эди.

Экологик бошқарувнинг ушбу ёндашувлари баъзи муаммолар ўткирлигини пасайтириди ва атроф табиий муҳитнинг асосий нүқтаси манбалардан (саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари) ифлосланишини камайтириди, лекин қатор муаммоларнинг ечими ни топиш имконини бермади. Шулар қаторига атроф табиий муҳитнинг транспорт орқали ифлосланиши ва ифлосланишини бартараф этиш учун янги технологияларни қўллаш зарурати киради. Экологик сиёсат соҳасида ҳал этилмаган муаммолардан қўйида гиларни кўрсатиш мумкин: умумий масъулиятнинг йўқлиги қатор хўжалик юритувчи субъектларга атроф-муҳит мұҳофазасида иштирок этишдан ўзини олиб қочиш имконини берди; экологик қонунчилик ва уни амалга ошириш процедураларининг ички номуво-фикалиги оқибатида экологик муаммолар бир соҳадан бошқасига кўчирилишининг сақланиб қолиши ва бошқалар.

Иккинчи босқичда (1984-1989 йиллар) экологик манфаатлар соҳаси жиддий кенгайтирилди, шу жумладан глобал экологик муаммоларга (кислотали ёмғирлар, биохилма-хилликни қўллаб-куватлаш, озон экрани қисқариши), биринчи босқичда ҳал этилмаган масалаларга (чиқиндиларни жойлаштириш ва утилизациялаш, тупроқ ва сув ҳавазалари ифлосланиши, шовқин билан атроф-муҳит ифлосланиши, аҳоли саломатлиги учун хавфсизлик стандартларига риоя қилиш ва б.) эътибор кучайди. Бу даврда бошқарув қарорларининг янги услуби шаклана бошлади ва у ифлослантирувчиларни у ёки бу даражада бир хил гурухларга (мақсадли гурухларга) идентификациялаш (айнан тенглаштириш) ва уларнинг ҳар бир гурухи учун энг кескин экологик муаммоларни ечиш усусларини мұҳокама қилиш ва ишлаб чиқишига жалб этишда намоён бўлди. Хусусан, хукумат ва хусусий корхоналар ўртасида «экологик» музокаралар ўтказиш ва битимлар тузиси тажрибалари тўпланди.

Корхоналар эътиборига етказиладиган атроф табиий муҳитни ифлосланишига рухсатлар (лицензиялар) сақлаб қолин-

ган ҳолда тегишли эмиссия стандартларини жорий қилиш кўп даражада ифлосланишнинг бартараф этилиши бўйича чораларга йўналтирила бошлади. Эмиссия стандартларини барча ҳаракатдаги ифлослантирувчи манбаларга, шунингдек, турли чиқандилар учун етказиб берилиши катъий аҳамиятга эга бўлди. Инструментларнинг (иктисодий инструментларни ҳам қўшиб) кенгайтирилган мажмуидан фойдаланиш янада очиқроқ экологик бошқариш услугига ўтиш талабларига жавоб берди. Улар қаторига қўйидагилар киради: микродараражада атроф-муҳитни муҳофаза қилишни бошқаришда қўлланиладиган маъсулляр ва эҳтиёткорлик дастури (RCP), молиявий рағбатлар, атроф табиий муҳитни авария ҳолатида ифлослантириш учун экологик жавобгарлик тизими, атроф табиий муҳитга таъсирни баҳолаш (АТМТБ) киради. Экологик қонунчиликдаги бўшлиқ ва номувофиқликларни бартараф. қилишга умуммиллий атроф-муҳитни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Акт (ЕРА) ёрдам берди.

Учинчи босқич (1990-1999йиллар) вазифалари ва экологик сиёсатнинг янги инструментлари бир томондан, Чернобил (Украина), Бхопал (Хиндистон) ҳалокатлари, бошқа тарафдан, 1987 йилда БМТ Атроф-муҳит ва ривожланиш бўйича Комиссиясининг «Бизнинг умумий келажагимиз» мавзудаги ҳисоботи нашр қилиниши ва экологик сиёсат бўйича биринчи Миллий режанинг қабул қилиниши (1989 йил) таъсир остида қўйилди ва пухта ишлаб чиқилди. Шу муносабат билан қўйидаги аниқ мақсадлар қўйилди: ифлосланиш бўйича чиқариб ташлашларни 70-90%га камайтириш йўли билан экосамарадорлик даражасини ошириш, энергетика ресурсларидан фойдаланиш ва СО₂ни чиқариш даражасини барқарорлаштириш, фойдаланилган материалларни 75%гача қайта даврлаштиришга эришиш ва бошқалар. Уларга эришиш учун ёпиқ моддий-хомашё даврларини шакллантириш, ишлаб чиқаришнинг энергия сигимини камайтириш ва тикланадиган энергетика ресурсларини қўллаш ҳисобига барча чоралар билан энергияни тежаш режалаштирилди. Миллий экологик муаммолар билан бир қаторда халқаро масалалар, озон экранини камайтиришга олиб келадиган парник (иссиқхона) газлари ва фреонларни чиқариб юборишни ҳам қўшиб, маҳсус эҳтиёж соҳасига айланди. Биохилма-хиллик ресурсларини муҳофаза қилиш мақсадида мамлакатнинг 15% худуди экотизимларининг юқори сифатини қуллаб-куватлаш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Шу даврда очиқ ва демократик услубдаги бошқарувни ва унга мос механизмларни шакллантириш давом этди. Атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида минтақавий ва маҳаллий ҳокимиётларга шунингдек, хусусий корхоналарга, шу жумладан, эколо-

гик сиёсат бўйича миллий режалар вазифаларини бажариш ва мувофиқлаштириш бўйича ҳам янада кенг хуқуқлар берилди. Бу хуқуқлар, мақсадли кўрсаткичларга эришишда вақт рамкасини мустакил аниқлашга тегишлидир. Натижада экологик тартибга солиш механизмининг марказий элементи сифатида эмиссия стандартларини сақлаб қолиш шароитида «бажариш жараённида ўргатиш» шаклидаги янги бошқариш услуги қарор топди.

Шу билан бир қаторда қуйидаги соҳаларда кескинлик юзага келди: экологик менежмент усуллари атроф табиий мухит ифлосланишини камайтиришнинг амас, балки табиий ресурсларнинг адекват (айнан бир хил) захираларини ҳам қамраб олиши лозим; энергияни тежаш соҳасида технологик инновацияларни ва унга мос бошқарувни амалга ошириш заруратининг ечими тўлиқ топилмаганлиги; индустрисал инфратузилманинг тармоқлараро асосда ҳамда иқтисодий, ижтимоий ва экологик муаммоларниң мувозанатлашган ечимини топиш ҳисобга олинган ҳамда ривожланмаганлиги ва бошқалар.

Тўртинчи босқич (2000 йилдан ҳозирга қадар) учун бир томондан, экологик муаммоларни тармоқлараро ёндашув асосида ҳал этишни изчил амалга оширишнинг қарор топиши, бошқа томондан, экологик, иқтисодий ва ижтимоий манфаатлар ва мақсадларни мувофиқлаштиришнинг самарали механизмларини қидиришнинг давом этиши характерлидир. Бу даврда айрим корхоналар имкониятларига асосланиш атроф-мухит муҳофазаси ва ресурсларни тежаш соҳасида кординал силжишларни амалга ошириш учун етарли эмаслиги маълум бўлиб қолди. Табиат муҳофазасини тармоқлараро ва секторлараро асосда мувофиқлаштиришга асосий эътиборни қаратиш лозим. Шунингдек, ҳам ижтимоий-иқтисодий, ҳам экологик фаровонликнинг юқори даражасига эришиш учун интеграл ёндашувни амалга ошириш мумкин.

2.3. Экологик менежмент инструментларининг таркиби ва уларнинг хусусиятлари

Экологик тартибга солиш ва рафбатлантиришнинг ҳозирги механизми ғоят мураккаб бўлиб, улар қуйидаги инструментлар гуруҳини ўз ичига олади:

1. Экологик бошқарувнинг маъмурӣ-назорат инструментлари.

2. Атроф-мухит мұхофазаси ва табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий инструментлари.

3. Экологик менежментнинг ахлоқий-маънавий таъсир ва ишонтириш инструментлари.

Экологик бошқарувнинг маъмурый-назорат инструментлари ҳам юридик (корхоналар, ташкилотлар), ҳам жисмоний шахслар фаолиятининг экологик натижалариға тұғридан-тұғри таъсир күрсатылға мүлжалланған бўлиб, улар қонунлар ва бошқа тартибга солиш воситалари орқали амалга оширилади, бунда ушбу шахслар томонидан қўйилган мақсадлар, стандартлар, регламентлар ва бошқаларга амал қилиниши ва уларга эришилиши назорат қилинади.

Экологик бошқарувнинг маъмурый-назорат инструментларига қўйидагилар киради:

1. Экологик ва табиий-ресурс қонунчилиги, шунингдек, умумий қонунчиликда (фуқаро, жиноий, маъмурый қонунчиликда) экологик талаблар.

2. Экологик мониторинг.

3. Экологик стандартлар ва меъёрлар:

• ҳаракатланувчи манбаларнинг ифлослантирувчи моддаларни чиқариши (ташлаши) меъёрлар ва лимитлари;

• чиқиндилар (захарли) пайдо бўлиши ва жойлашиши меъёрлари;

• сув олиш ва ўрмондан фойдаланиши лимитлари;

• биоресурсларни олишга (фойдаланиш, овлаш) квоталар;

• алоҳида мұхофаза қилинадиган ҳудудларни бориб кўриш меъёрлари;

• ёввойи ов ҳайвонларини овлаш, ёввойи ўсимликларни йиғиши меъёрлари;

• аниқ жойларда ифлослантирувчи фаолият турларини жойлаштиришга, токсик (захарли) моддалар ва оғир материаллардан фойдаланишга тақиқлашлар;

4. Хўжалик фаолиятини лицензиялаш:

• атроф табиий муҳитга ва одамлар саломатлигига таъсир билан боғлиқ бўлган фаолият;

• экологик мониторинг ва назоратни таъминловчи фаолият.

5. Экологик сертификатлаш (маркировка).

6. Атроф-мухитга таъсирни баҳолаш (ОВОС) ва лойиҳаларнинг экологик экспертизаси.

7. Экологик ва ресурс мақсадли дастурлари.

8. Экологик аудит.

Бу инструментлар қаттиқ ричагларга (1,3,4 рақамдаги лар) ва юмшоқ тартибга солишга (қолган бошқа рақамдаги 26

лар) бўлинади. Бу инструментларнинг кўпчилиги талабаларга илгари ўтилган маҳсус ўқув фанларидан маълум (тегишли ўқув қўлланмаларига қаранг). Уларнинг айримларига ушбу ўқув қўлланманинг навбатдаги бобларида таъриф берилади.

Иқтисодий инструментлар айрим корхоналар ёки умуман жамият учун мақсадлар ва уларга амал қилишининг қаттиқ назорати бўйича тўғридан-тўғри топшириклар бўлмай, балки хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий манфаатлари ва иқтисодий хулқ-авторига экологик мақбул йўналишларда бозор стимуллари (раfbatlari) билан таъсир кўрсатиш ҳисобланади. Бу ҳолатда иқтисодий агентларга ижтимоий аҳамиятга эга бўлган табиат муҳофазаси мақсадларига эришишининг самарали йўлларини қидиришга катта эркинлик берилади.

Иқтисодий инструментларнинг таркиби қўйидагилардан иборат:

1. Бозорга йўналтирилган инструментлар:

- табиий ресурс тўловлари ва атроф-муҳитни ифлослантирганлик учун тўловлар;
- иқтисодий оборот (айланиш)га тушадиган табиий ресурсларга бозор баҳолари;
- табиий муҳитни ифлослантиришга ҳукуқларни сотиб-олиши сотиш механизmlари;
- гаровга қўйиш тизимлари;
- бозор баҳоси коррекцияси ва ишлаб чиқарувчиларни кўллаб-кувватлаш мақсадида интервация (шу жумладан қайта даврланаётган чиққиндилар учун ҳам);
- бевосита бозор музокаралари усули.

2. Молия-кредит инструментлари:

- табиат муҳофазаси тадбирларини молиялаштириш шакллари ва инструментлари;
- атроф-муҳит муҳофазасининг кредит механизми, заёмлар, субсидиялар ва б.;
- табиат муҳофазаси жиҳозларининг тезлашган амортизация режими(тартиби);
- экологик ва ресурс солиқлари;
- экологик хавфни сугурталаш тизими.

Бу усулларнинг таркибида бозор ва молия-кредит ричаглари ва раfbatlantiriшларини ажратиш мумкин. Улар ушбу қўлланманинг тегишли бобларида таърифланади.

Ахлоқий-маънавий таъсир ва ишонтириш инструментлари экологик тиришиба солиши ва раfbatlantiriшда кўпинча юқорида таърифланган биринчи ва иккинчи инструментлар гуруҳи билан биргаликда қўлланади. Улар бошқарув қарорлари-

ни қабул қилиш жараёнида тасир қилиш ёки ишонтириш, түғридан-түғри бевосита индивидуал масъулиятларини амалга оширишда фойдаланилади.

Ахлоқий-маънавий таъсир ва ишонтириш инструментлари таркибига қуидагилар киради:

- таълим ва тарбия;
- ахборотлардан фойдаланиш;
- ўрганиш;
- ижтимоий босим;
- музокара жараёнлари;
- ихтиёрий битимлар.

Булардан атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табииатдан фойдаланишни самарали бошқаришни микродаражада ташкил этишда ихтиёрий экологик битимлар биринчи навбатда қизиқиши уйғотади. Ихтиёрий экологик битимлар экологик тартибга солиши идоралари билан фирмалар ўртасида ҳамкорлик түғрисидаги шартнома варианти ҳисобланади ва улар стандарт буйруқ (команда) - назорат ва бозорга йұналтирилган экологик сиёсат инструментларига құшымча бўлиб хизмат қиласи. Экологик сиёсат ва кооперациялаштириш соҳасида иқтисодий экологик битимлар (ИЭБ) инновация қарорининг мисоли ҳисобланади. У (ИЭБ) анъанавий бошқариш ёндашувларининг чекланғанлигини бартараф қилишга мүлжалланган ва ҳозирги замоннинг экологик даъватига, шу жумладан, барқарор ривожланиши ва экологик, иқтисодий ва ижтимоий мақсадларни мувофиқлаштириш талабларига жавоб тариқасида шаклланган.

Ихтиёрий экологик битимларнинг инновационлиги шундаки, биринчидан, фирмалар, тармоқдар ва бошқалар бирлашиб, янги кучга айланадилар ва улар билан давлат ҳам ҳисоблашади, иккинчидан, ҳам сиёсий тузилиш, ҳам бизнес ўзларининг иккиси стратегиясини англай бошлайди ва умумий экологик бошқаришга ўзига хос ҳисса құшиш билан иштирок этади. Бунда давлат стратегияси қуидагида бўлиши мумкин: 1) атроф-муҳит муҳофазаси мақсадларида бизнес ишларига «буйруқ» (команда) инструментини кўплаб аралаштириш; 2) бизнес билан биргаликда (ёки бизнес таклифини қабул қилиш) ўзаро келишувга асосан келишилган қарорни ишлаб чиқиши. Бизнес, ўз навбатида, давлат томонидан аралашувга кутиш ва сабр-тоқат билан муносабатда бўлиш стратегияси ёки келишувга асосланган қарорни ишлаб чиқиши стратегиясини қабул қилиши мумкин.

Ихтиёрий экологик битимлар катта индивидуал ва ижтимоий наф келтиради: бизнес учун маъмурый-буйруқбозликтаридан қутулиш ва янги экологик ваколатларга эга бўлиш

имконини беради; тартибга солувчи идоралар учун эса харжатлар ва зиддиятларни камайтиришга олиб келади.

Ихтиёрий экологик битимлар тузиш ривожланган мамлакатларда XX асрнинг 90-йилларидан амалга оширила бошлади. АҚШда бундай битимлар тузиш 1992 йилда «Атроф-муҳит учун шерикчилик» дастури доирасида 1300 компания билан тузилди. ИЭБ тузиш, айниқса, Европа Иттифоқи мамлакатларида кенг тарқалган. Турли мақсадларни кўзда тутадиган бундай битимлар асосан қўйидаги икки хил шаклда тузилади: 1) музокаралар натижасида тузилган битимлар; 2) ихтиёрий дастурлар.

Музокаралар натижасида тузилган битимлар тартибга солувчи идоралар билан фирмалар ўргасида маълум экологик мақсадларни амалга ошириш бўйича тузилади. Ихтиёрий (ижтимоий) дастурлар қатнашчилар учун чегараловчи шартлар ва талабларни қўяди. Қатнашувчи фирмалар, қоида тарикасида, атроф табиий муҳитни ифлослантиришни қисқартириш бўйича мажбуриятлар олади. Бунга жавобан экологик тартибга солиш идоралари илмий тадқиқот ва тажриба-конструktorлик ишларини инвестиялаш, техник ёрдам кўрсатиш, реклама ва бошқа соҳаларда мажбуриятлар қабул қиласи. Бундай дастурлар, масалан, Францияда, АҚШда ишлаб чиқарилиб, амалга оширилган.

2.4. Барқарор экологик ривожланиш концепцияси ва «Экологик менежмент»

Экологик муаммолар узоқ муддатли характерга эга бўлиб, турли авлодларнинг манфаатларига даҳлдор. Шу сабабдан глобал ва минтақавий экологик муаммолар дунёнинг барча мамлакатларида экологик ривожланишга қатъий янги ёндашув асосида ҳал этилиши мумкин. 1992 йилда Рио-де-Жанейро (Бразилия)да ўtkizilgan BMning atrof-muҳit va rivожланишга bafishlanGAN Жаҳон konferenциясида iшlab чиқilgan va dunёning barча mamlakatlariга tавсия қилинган barқарор rivожланиш концепцияси ana шу талабларга жавоб беради.

Barқaror rivожланиш концепциясига muвофиқ ҳозирги ҳар бир авлод келажак авлодларга камайтирилмаган табиий капитални қолдириши керак. Shунга muвофиқ barқарор rivожланишга ўтища ҳар бир мамлакатда бошқариш стратегиясини ўзгартириш зарур. Бунда barқарор rivожланиш, atrof-muҳit, ikтisodiёт, ijtimoий adolat va xavfsizlik ўзаро aloқalap тўла акс эттирилиши лозим.

Barқарор rivожланиш strategияси tuziliishi қўйидаги уч соҳани қамраб олиши даркор: ikтisodiёт, ekologiya (atrof-

мухит) ва ижтимоий натижалар (адолат ва муҳофазалангандик). Шу асосда барча мамлакатлар учун келажакда барқарор ривожланишнинг олтита шартини ифодалаш мумкин:

1. Табиатдан фойдаланиши, иқтисодиётни, жамиятнинг феъл-авторини бошқариши қайта ўзгартириш, энг аввало, жамиятнинг феъл-авторини қайта ўзгартириш ноосфера гоясига асосланиб, барқарор ривожланишга томон ҳаракатнинг натижаси эса индивидуал масъулиятни ошириш билан боғлиқ бўлиши керак. Бунда ҳокимият хусусий ташкилотлар, индивидларнинг хулқ-автори тубдан ўзгартирилиши талаб қилинади. Одамлар онгida ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг норационал моделени чеклаш ва бартараф этиш гояси ҳар томонлама тушунарли тарзда мустаҳкам ўрнашиши керак.

2. Табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва у билан боғлиқ ҳолда ишлаб чиқариши интенсификациялаш ҳамда атроф-мухиттга зарарли моддалар чиқариши кескин камайтиришга асосланиб, иқтисодиёт самарадорлигини ошириш. Иқтисодиёт юқори даражада самарадор бўлиши, унинг самарадорлигини доимий равишда ошириб бориш эса ҳар бир мамлакат ривожланишининг асосий устувор йўналиши бўлиши керак.

3. Табиий тизимларни муҳофaza қилишнинг янги ёндашуви ифлослантирувчиларни мутлақ (абсолют) ҳисобга олишга эмас, балки нисбий ҳисобга олишга ва жамиятга фойда келтиришни таққослашга асосланиши керак. Шундай ёндашув ва талаблар табиий ресурслар истеъмолчи ҳаракатининг ўзгаришига ва доимий равишда табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлигининг ошишига, фойдаланилмаётган ички хўжалик имкониятларини ишга тушириш имконини беради.

4. Иқтисодиётнинг ривожланишидаги ўзгаришлар шундай бўлиши керакки, мулкчилик шакллари ва фаолият соҳаларидан қатъи назар барқарор ривожланишга ўтиш уларга фойда келтирадиган бўлсин. Ўшбу йўналишда фискал сиёsat ҳам ўзгариши ва у солиқнинг бўлгуси фаолият натижасини ҳисобга олиб эмас, балки маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш ва табиий ресурсларни тежаш бўйича реал натижаларга қараб амалга оширилиши керак.

5. Экологик тизимлар ва аҳоли соғломлиги атроф-мухиттга инсон таъсирининг уйғунлиги, табиий тизимларнинг яшовчанлиги ва унумдорлиги билан белгиланади. Бу эса доимий равишда табиий муҳитни яхшилашни, унинг «ишчанлиги» ни -- унумдорлигини ошириб боришни талаб қиласди. Атроф-мухитни муҳофaza қилиш умумий ривожланиш жараёнининг ажралмас таркибий қисми бўлиши лозим ва ундан ажратилган ҳолда кў-

рилмаслиги керак. Тинчлик, иқтисодий ривожланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси ўзаро боғлиқ ва бўлинмасдир.

6. Барқарор иқтисодий ривожланишини таъминлаш ва аҳолининг кўпчилиги эҳтиёжларини таъминлаш учун қашшоқлик ва дунёнинг турли қисмларида яшаш даражасидаги тенгсизликни бартараф этиш зарур. Ижтимоий адолат тамойилини қарор топтириш аҳолининг даромадлар бўйича тенгсизлигини тутатиш, фаровонлигини ошириш билан узвий боғлиқдир. Жамиятнинг барча табақалари экологик неъматлар ва муаммоларни ўзаро тенг асосларда бўлиб олишлари керак. Иқтисодий ва экологик муаммолар бўйича қабул қилинаётган қарорлар келажак авлодлар фаровонлиги ва манфаатларини тұла ҳисобга олиши лозим.

Барқарор ривожланишнинг ушбу шартлари энг аввало барқарор экологик ривожланишга ўтишни бошқаришни чукур илмий асосларда амалга ошириш билан узвий боғлиқдир. Бунда замонавий билим ва янги технологияларни қўллаш бошқарув самарадорлигини оширишнинг асосий шарти бўлиб хизмат қиласди.

Ўзбекистонда барқарор ривожланиш стратегиясини амалга ошириш учун қулай шароит яратилаётir. Бунда дунё мамлакатларининг синовдан ўтган ижобий тажрибалари ва мамлакатимизнинг аниқ ижтимоий-иқтисодий шароитлари ҳисобга олиниб, барқарор ривожланишга ўтишининг «ўзбек модели» ишлаб чиқилиши ва изчил амалга оширилиши мухим аҳамиятта эга. Барқарор ривожланишнинг тизимли шароитини шакллантиришга жамият, бошқариш, институционал тузилишни демократизациялаш асос қилиб олинган. Шу муносабат билан Ўзбекистонда 1997 йилда миллий миқёсда барқарор ривожланишга ҳаракатни мувофиқлаштирувчи миллий тузилиш тузилди. 1998 йилда БМТ ривожланиш дарстурининг (ПРООН) фаол ёрдами ва қўллаб-куватлаши билан барқарор ривожланиш концепцияси, 1999 йилда эса барқарор ривожланиш стратегияси тайёрланди. 2002 йил августда Ўзбекистон Республикасининг XXI аср кун тартиби қабул қилинди. Шунингдек, мамлакатнинг қатор минтақаларида XXI аср кун тартибининг маҳаллий варантлари ишлаб чиқилиб, амалга оширила бошлади.

Ўзбекистон ҳукуматининг «Экологик менежмент» назарияси ва амалиёти учун бевосита аҳамиятта эга бўлган мухим ташкилий тадбири Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланиши бўйича Миллий тузилиши (БРМС) барпо этилиши ҳисобланади.

Барқарор ривожланиш Миллий тузилишига қўйидаги вазифалар юкланган:

- Орол ҳавзаси муаммолари ечими бўйича (халқаро, миллий, минтақавий даражада қабул қилинган қарорларни ҳам

қўшиб) ҳаракатларни координациялаш (ўзаро мувофиқлаштириш);

- Ўзбекистоннинг БМТ нинг иқлимининг ўзгариши бўйича, чўлашиш ва қурғоқчиликка қарши кураш бўйича, биологик хилма-хилликни сақлаш бўйича, озон қатлами эмирувчи моддалар бўйича, трансчегара сувлардан фойдаланиш бўйича ва бошқа конвецияларига аъзолигидан келиб чиқиб, ушбу мажбуриятни бажаришга масъул бўлган Миллий тузилишлар фаолиятини координациялаш;

- Республиkaning барқарор ривожланишини таъминлашга йўналтирилган янги конвенция ва битимларни тайёрлашни ташкил этиш;

- Барқарор ривожланиш масалалари бўйича БМТ, ПРООН, Жаҳон банки, ЮНЕП, ВОЗ (Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти), ЮНИСЕФ, ЮНЕСКО, Ер кенгаши ваколатхоналари ва бошқа халқаро, минтақавий ташкилотлар ва дастурлар билан ўзаро ҳаракатлари;

- Барқарор риаожланиш бўйича дастурни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этадиган Ўзбекистон вазирликлари ва муассасалари, халқаро ва бошқа молия ва иқтисодий ташкилотлар фаолиятини координациялаш;

- Барқарор ривожланиш бўйича йиллик Миллий маърузаларни БМТ нинг барқарор ривожланиш бўйича Комиссиясига тайёрлаш ва бериш.

Ўзбекистон БРМС нинг келгусидаги асосий вазифаси иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва экологик муаммоларни ҳал этиш бўйича мақсадли давлат дастурларини амалга оширишга ёрдам бериш ва барқарорликнинг умумтизимли жараёнлари мониторингини амалга ошириш ҳисобланади.

Шу муносабат билан БРМС нинг таркибига кирадиган мухим вазифалардан бири миллий, минтақалараро, минтақавий, маҳаллий ва халқаро даражада атроф-муҳитни бошқариш тузилишини мустаҳкамлашдан иборат. Барча даражада табиатдан фойдаланиш, иқтисодиёт ва жамиятни бошқаришни тақомиллаштириш барқарор ривожланишини амалга оширишнинг асосий шартидир. Шу сабабли бошқаришни қўплаб ижтимоий ва табиат муҳофазаси вазифаларини жойларга бериш билан децентрализациялашни турли худудий даражада барқарор ривожланишини тартибга солишнинг глобал тизимига интеграциялаш зарур.

Қисқача хуросалар

Экологик менежмент умумий менежментнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб, у мустақил фаолият ва фан сифатида бошқа соҳалардан анча кейин, фақат XX асрнинг охирида таркиб топди. Шу билан бир қаторда умумий менежментнинг турли даврларда шаклланган йўналишлари — илмий менежмент, мумтоз ёки маъмурий менежмент, «инсоний муносабатлар мактаби», миқдорий тизимли ёки замонавий менежмент таркибида экологик бошқарув назарияси ва амалиёти сезиларли ўринга ва салмоқقا эга бўлмаган. Уларда экологик бошқарувнинг айрим жиҳатларигина кўриб чиқилган.

Экологик менежментнинг шаклланиши ва ривожланиши глобал, мамлакатлар, минтақаларда экологик ахвол ва вазиятнинг кескинлашиши даврига – XX асрнинг охирига тўйри келди.

Экологик менежмент назарияси ва амалиётининг умумий менежментнинг бошқа соҳаларидан фарқи шундаки, у асосан экологик сиёсат таркибида экологик бошқарув инструменти тизими сифатида шаклланди ва ривожланди.

Ушбу фаннинг фундаментал назария ва концепциялари қаторига қўйидагилар киради: бозор муваффақиятсизлиги, ташқи экологик самара, таркибий ресурсларга ва экологик неъматларга мулкчилик ҳукуқини белгилаш талаблари, иқтисодиёта ва табиатдан фойдаланишга давлат аралашувининг муваффақиятсизлиги, ташқи экологик самарани интеграциялаш, ушбу муваффақиятсизликни нейтраллаштириш ва бошқалар. Уларнинг мазмуни ва моҳиятини билиш талабларга ушбу фан асосларини чукур ўрганишга ёрдам беради.

Экологик бошқарув инструментлари эволюциясида халқаро миқёсда келишилган тамойилларнинг кучли таъсир кўрсантиши яққол сезилиб туради. Шундай тамойиллар қаторига «ифлослантирувчи тўлайди» ёндашуви, барқарор ривожланиш ва эҳтиёткорлик талаблари, амалга ошириш мумкин бўлган технологиялардан энг яхшиларини қўллаш ва бошқалар.

Экологик сиёсат инструментлари – экологик менежмент эволюцияси қўйидаги тўртта босқични ўз ичига олади:

1) Табиатдан фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазаси соҳасининг шаклланиши (1970-1983 йиллар); 2) ифлосланишни бартараф қилишни рағбатлантириш (1984-1989 йиллар); 3) экосамарали тадбирларни рағбатлантириш (1980-1999 йиллар); 4) барқарор ривожланишга ёндашувларни оптималлаштириш (2000 йилдан хозиргacha).

Ушбу эволюция босқичларининг ҳар бири экологик сиёсат-

нинг асосий вазифаси, бошқарув қарорлари усуллари, асосий инструментлари билан бир-бираидан фарқ қиласди. Айни пайтда уларни биргаликда ўрганиши Экологик менежмент назарияси ва амалиёти тўғрисида яхлит тасаввур олиш имконини беради. Шу нуқтаи назардан ушбу эволюция Узбекистонда экологик бошқарув муаммоларининг мақбул ечимини топишга ҳам ёрдам беради.

Экологик тартибга солиш ва рагбатлантиришнинг ҳозирги механизми тоят мураккаб бўлиб, у қуйидаги инструментлар гуруҳини ўз ичига олади: 1) экологик бошқарувнинг маъмурий назорат инструментлари; 2) атроф-муҳит муҳофазаси ва табиатдан фойдаланишнинг иқтисодий инструментлари; 3) экологик менежментнинг ахлоқий-маънавий таъсир ва ишонтириш инструментлари. Бу инструментлар турли амалий вазифаларни ҳал этиш ва турли йўналишларда кенг қўлланилади, умумий ва хусусий самара олиш имконини беради.

Экологик муаммолар узоқ муддатли характерга эга бўлиб, турли авлодлар манфаатига даҳлдордир. Шу сабабдан глобал ва минтақавий экологик муаммоларни қатъий янги ёндашув – барқарор экологик ривожланиш концепциясига асосланиб ҳал этиш мумкин. Барқарор ривожланиш атроф-муҳит, иқтисодиёт, ижтимоий адолат ва хавфсизлик ўртасидаги ўзаро алоқаларни ўзида акс эттиради. Барқарор экологик ривожланишни амалга ошириш қатор шартларга амал қилишни талаб қиласди: табиатдан фойдаланишни, иқтисодиётни, жамият феъл-авторини қайта ўзгартириш; табиатдан фойдаланиш самарадорлигини ошириш; табиатдан фойдаланувчиларни нисбий ҳисобга олиш ва жамиятга фойда келтиришни таққослаш; барча учун барқарор экологик ривожланиш фойдали эканлигини англаш; экологик тизимлар ва аҳоди соғломлигига эришиш; ижтимоий ҳимояни кучайтириш.

Ўзбекистонда барқарор ривожланиш стратегиясини, шу жумладан, барқарор экологик ривожланишни амалга ошириш соҳасида муҳим тадбирлар тизими амалга оширилаётир. Улар қаторига Ўзбекистоннинг барқарор ривожланиш бўйича Миллий тузилишини барпо этиш ва шу асосда экологик бошқарув тизими самарадорлигини оширишга йўналтирилган тадбирлар тизимининг амалга оширилаётганлигини кўрсатиши мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Умумий менежмент тизимида «Экологик менежмент»-нинг ўзига хослигини нималар белгилайди?
2. Умумий менежментда қандай йўналишлар шаклланган? Уларда «Экологик менежмент» қандай ўринни эгаллайди?
3. «Экологик менежмент» назарияси ва амалиёти қачон шаклланган? Унинг сабаблари ва манбаларини тушунтиринг.
4. Экологик сиёsat ва «Экологик менежмент» ўртасида қандай боғлиқлик ва фарқлар бор?
5. Бозор муваффақиятсизлиги, ташқи экологик самара, табиий ресурсларга ва экологик неъматларга аниқ мулкчилик хуқуқларини белгилаш талаблари, иқтисодиётга ва табиатдан фойдаланишга давлат аралашувининг муваффақиятсизлиги тўғрисидаги foялар тушунчалари нима? Уларни билишнинг аҳамиятини тушунтиринг.
6. Экологик бошқарув инструментлари эволюцияси нима? Уни билишнинг аҳамиятини тушунтиринг.
7. Экологик сиёsat инструментлари эволюцияси қандай босқичларга бўлинади? Босқичлар бир-биридан қандай фарқ қиласди?
8. «Экологик менежмент» инструментлари қандай гурӯҳларга бўлинади? Уларнинг фарқи ва қўлланиш соҳаларини тушунтиринг.
9. Барқарор экологик ривожланиш концепцияси хусусиятлари ва уларни амалга ошириш йўналишларини таърифланг.
10. Ўзбекистон Республикасининг барқарор ривожланиш бўйича Миллий тузилиши барпо этилиши экологик менежмент учун қандай аҳамиятга эга?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат резаси. -Т., 1998.
3. Атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар. Т.: Адолат, 2002.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
5. Узбекистан на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. -Т., 2002.
6. Бобилев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. -М., 1997.
7. Гирусов Э.В., Лопатин В.Н. Экология и экономика природопользования. -М., 2002.
8. Пахомова Н., Эндрес А., Рихтер К. Экологический менеджмент. Учебное пособие. Питер, 2003.
9. Программа действий. Повестка дня на XXI век и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. Женева. Центр за наше общее будущее. 1993.
10. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менеджмент. -Т.: Мехнат, 2000.
11. Фулюмов С.С. Менеджмент асослари. -Т., 2002.

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ТАМОЙИЛЛАРИ

3.1. «Экологик менежмент»да умумий экологик ва умумий менежмент қонуниятларининг намоён бўлиши

«Экологик менежмент» назарий-амалиёт фани сифатида ўз тадқиқотларида «Умумий менежмент», «Умумий экология», «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти», «Экологик иқтисодиёти» ва бошқа фанларнинг назариясига асосланади, улардан ўз қазиғаларини бажаришда кенг фойдаланади. Бунда «Экологик менежмент»нинг вазифалари қаторига ушбу реаллик соҳасининг ривожланиши ва ишлаб туришни бошқариш қонуниятларини аниқлаши ҳам киради. Лекин «Умумий экология», «Умумий менежмент», «Табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти», «Экологик иқтисодиёти» ва бошқа туташ фанларда аниқланган қонун ва қонуниятлардан, тамойиллардан «Экологик менежмент»да фойдаланиш ва шу асосда экологик бошқарув қонуниятларини аниқлаш масалалари тўла ҳал қилинмаган. Ушбу масалалар энг қийин муаммолар қаторига киради. Масалан, кўпчилик экология қонуниятларини экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқаришга тўғридан-тўғри кўчириб бўлмайди. Щунингдек, «Умумий менежмент» қонунларида ҳам экологик муносабатларни бошқариш хусусиятлари ўз аксини топмаган. Шу сабабдан туташ фанларда аниқланган қонуниятларни табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишни бошқариш нуқтаи назаридан чуқур ўрганиш ва улардан амалиётда фойдаланиш йўналишларини ишлаб чиқиш керак.

Табиат ва жамият ўртасидаги экологик муносабатларни бошқариш қонуниятлари ҳам табиат, ҳам жамият қонунларига бўйсунади. Бунинг биринчи ва зарурий шарти табиат ва жамият ягоналиги бўлиб, у табиат қонунлари билан белгиланади ва табиатдан фойдаланишининг умумий тамойилларида ифодаланади. Табиат ва жамиятнинг ўзаро алоқаларини экологик бошқаришнинг мазмуни ва натижалари эса умумий ижтимоий-иқтисодий бошқарув хусусиятлари ва қонуниятларига боғлиқдир. Шу билан бир қаторда экологик бошқарув қонуниятлари табиий ресурсларни такрор ишлаб чиқариш қонунлари ва экологик-иқтисодий соҳасининг мустақил фаолият сифатида ўзига хос хусусиятларига узвий боғлиқ ҳолда шаклланади ва ҳараратда бўлади.

Шу нүқтәи назардан табиатдан фойдаланиш ва уни мухофаза қилишни бошқариш тизими соҳасида икки хил қонуниятни ажратиш мүмкін: 1) Табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро алоқаларни бошқаришнинг бирлигини ифодалайдиган умумий экологик бошқарув қонуниятлари; 2) Экологик бошқарувнинг ижтимоий-иқтисодий хусусиятларга мос келиши билан боғлиқ бўлган хусусий қонуниятлари (бошқарувчи ва бошқариладиган тизимлар ўзаро муносабатларининг мос келиши қонунияти).

Умумий экологик бошқарув қонунияти табиатдан фойдаланишнинг умумий қонунияти ва бошқарувнинг умумий қонуниятига бўйсунади. Уз навбатида табиатдан фойдаланишнинг умумий қонунияти асосини энергиянинг сақланиши ва айланishi (табиат қонуни) ва вақтни тежаш (иқтисодиёт қонуни) қонунларининг ўзаро алоқаси ва мажмуи ташкил этади. Болашарувнинг умумий қонунияти меҳнат тақсимоти бўлиб, у бошқарувнинг ихтисослашуви ва яхлитлиги қонунларининг ўзаро боғлиқ мажмуидан иборат ҳолда намоён бўлади.

Экологик бошқарувнинг хусусий қонуниятлари асосида аниқ мамлакат ва районларда табиатдан фойдалацишнинг минтақавий қонуниятлари ва бошқарувнинг марказлашишни қонуниятлари ётади. Табиатдан фойдаланишнинг минтақавий қонунияти табиий ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини максималлаш ва табиий ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш қонуниятлари орқали, бошқарувни марказлаштириш қонунияти бошқарувнинг марказлашуви ва бошқарув иерархијаси (дифференциацияси) қонунларининг ўзаро боғлиқ мажмуидан иборат ҳолда намоён бўлади.

3.2. Экологик бошқарувнинг умумий қонунияти

Ушбу қонуният ҳам табиатдан фойдаланишнинг умумий қонунияти, ҳам бошқарувнинг умумий қонуниятига бўйсунади. Шу сабабдан экологик бошқарувнинг ҳам жамиятга, ҳам табиатга боғликлиги умумий қонуниятга хос бўлган хусусиятларни тўғри тушунтириш, таҳлил қилиш, шунингдек, ундан амалиётда фойдаланиш йўналишларини асослаш учун ушбу икки гурӯҳ қонуниятларининг моҳияти ва мазмунини тўғри тушунтириш талаб қилинади. Улар асосий (ўзак) қонуниятлар сифатида экологик бошқарув умумий қонуниятининг экологик иқтисодий хусусиятларини белгилаб беради.

Табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг экологик бошқарувда намоён бўлиши механизмлари қуйидаги хусусиятларга эга: Ушбу қонуниятнинг моҳиятини юқорида қайд қилин-

гандек, энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни ва вақтни тежаш қонуни белгилаб беради. Уларнинг биринчиси ушбу қонуниятнинг моддий, иккинчиси иқтисодий томонини ифодалайди. Энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни таъсирида вақтни тежаш қонуни табиат муҳофазаси меҳнат (экологик меҳнат) унумдорлигининг ўсиши қонуниятига айланади. Булар, ўз навбатида, экологик бошқарувнинг фақат экологик соҳага хос бўлган хусусиятлари шаклланиши ва ривожланишига сабаб бўлади.

Маълумки, энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг моддий томони мазмунини белгилайди ва у асосий ҳаракат қонуни ҳисобланади. Ҳаракат эса табиатда барқарорликнинг энг умумий ва асосий ифодаси бўлиб хизмат қиласди. Шунинг учун табиат барқарорлиги ва уни экологик бошқаришни диалектик тушуниш керак.

Барқарорлик табиатнинг доимий ўз-ўзини тақрор ишлаб чиқариши ва ўз-ўзини янгилашига асосланади. Табиатда ўз-ўзини тақрор ишлаб чиқариш ва ўз-ўзини янгилаш вазифасини Ер шарининг жонли (тирик) моддалари бажаради. Улар биосфера компонентлари ўртасида асосий роль ўйнайди. Табиатда доимо таъсир этувчи кимёвий кучлар йўқлиги сабабли ўз таъсирининг охир-оқибати бўйича табиатда жонли организмларга тенг келадиган куч ҳам йўқдир. Жонли моддалар қуёш энергиясини ўзида тўплаб, уларни кимёвий энергияга айлантиради ва шу асосда табиатда хилма-хил жонли ва жонсиз конмпонентларни яратади. Жонли организмлар топ жинслари ва минералларнинг хосил бўлишида, кимёвий элементларнинг қайта тақсимланишида бевосита иштирок этади, алоҳида геокимёвий вазифаларни (оксидлаш-тиклаш, газ, концентрация, парчалаш ва яратиш ва б.) бажаради.

Тирик организмлар мавжудлигининг асоси биосферада энергетик жараёнларнинг борлиги ҳисобланади. Сўнгти йилларда атроф табиий муҳит ҳолатининг мувозанати, табиат билан жамият ўртасидаги айирбошлиш жараёнларининг мазмуни қўп жиҳатдан жаҳон индустрияси энергияси билан белгиланаётир. Унинг қуввати ҳар 12-15 йилда икки марта кўпаймоқда. Жаҳон индустриясининг ривожланиши катта миқдордаги табиий ресурслар истеъмоли билан бирга содир бўлаётир. Ижтимоий ишлаб чиқариш ва инсон ҳаётий фаолиятининг ривожланиши жараёнида қўп миқдордаги турли чиқиндилар тўпланиб, атроф-муҳитни ифлослантиради. Ҳозирги индустрия доимий равишда атмосфера кислородини камайтириб, ҳавони турли заҳарли моддалар билан ифлослантираётир. Тикланадиган қўплаб ресурслар истеъмоли уларни табиий ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажмига тенглашиб қолди.

Биосферадан олинаётган табий моддалар миқдори ва миқёсларининг ва атроф-муҳит ифлосланиши суръатларининг ошиб бориши кўпгина фотосинтез ва биогеоценозларни табий тақрор ишлаб чиқариш жараёнларининг бузилишига, маҳаллий ва минтақавий экологик бўхронларнинг пайдо бўлишига олиб келмоқда.

Табиат билан жамият ўртасида тўхтовсиз модда алмашинуви антропоген шароитда биосферанинг нормал ишлашини таъминлайдиган биогеоценозларни тўхтовсиз тақрор ишлаб чиқариш орқали амалга ошиши мумкин. Бунга табиат билан жамият ўртасида модда ва энергия алмашиниши мақсадга мувофиқ экологик бошқаришни амалга ошириш билан эришиш мумкин. Бундай экологик бошқарув объектив зарурат бўлганлиги сабабли у муҳим ва тақрорланадиган, умумий боғланиш ва алоқадорликка эга бўлган экологик бошқарув ривожи йўналиши ва хусусиятини белгилаб беради. Бундан кўриниб турибиди, табиатдан фойдаланишнинг умумий қонунияти экологик бошқарувда ҳам ўзига хос йўналишда намоён бўлади.

Табиат билан жамиятнинг ўзаро таъсири тирик моддалар ҳолати билан белгиланади. Биосферада тирик моддаларни доимий тақрор ишлаб чиқариш табиат билан жамият ўртасида айирбошлаш жараёнининг зарур шартидир. Демак, табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг экологик (моддий) томони айрим табий тизимлар ва умуман биосферада зарур миқдор ва нисбатларда тирик моддаларни доимий тақрор ишлаб чиқаришда ўз ифодасини топади. Ушбу шароитни яратиш кўп жихатдан уларга мос қеладиган ижтимоий ишлаб чиқаришни экологиялаш, табиат муҳофазаси техникаси ва технологиясини жорий этиш, бошқа сўзлар билан айтганда – табиат муҳофазаси меҳнатини тўхтовсиз ривожлантириш ва уни мақсадга мувофиқ бошқариш орқали амалга оширилиши мумкин. Шундай қилиб, биосфера-нинг туб моҳиятини белгилайдиган табий жараёнлар ижтимоий ишлаб чиқаришнинг бошқарув хусусиятларини ҳам ўзига мослаштиришни тақозо этади. Буларни ҳисобга олмаслик тузатиб бўлмайдиган оқибатларга олиб келиши мумкин.

Экологик бошқарув тизимида табиат ва жамиятнинг бирлиги ва фарқларини ҳар томонлама ҳисобга олиш муҳим аҳамиятга эга. Улар ўзаро боғлиқ ҳолда яхлит тизимни ташкил этади. Айни вақтда табиат ва жамият қатъий фарқ қиласидиган тизимлардир. Табиат ва жамият тузилиши чизмаси қуйидаги жадвалда акс эттирилган. Улар ўртасидаги ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир узук-узук (пунктир) чизикда кўрсатилган.

Табиат ва жамият тизимлари тузилиши

Табиат	Жамият	
Жонсиз табиат	Ишлаб чиқарини кучлари	Ишлаб чиқарини муносабатлари
Жопли табиат		

Табиат тизимида иккита асосий кичик тизим – жонли табиат ва жонсиз табиат ажратилади. Жамият тизимида ҳам иккита кичик тизим ажратилади:

Ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатлари. Ишлаб чиқариш кучлари табиат билан жамият ўртасида боғловчи бўғин вазифасини бажаради. Ушбу боғланиш, ўз навбатида, уларга мос бошқарув механизми орқали амалга оширилади. Ишлаб чиқариш кучлари ишлаб чиқариш муносабатлари билан узлуксиз ўзаро таъсирида бўлиб, улар инсоннинг табиат қонунларидан ва кучларидан фойдаланиш даражасини кўрсатади. Жамиятнинг ишлаб чиқариш кучлари бир томондан, илмий техника тараққиёти туфайли табиат кучларини ўзида кўп даражада сингдиради, бошқа томондан эса, атроф-муҳитга салбий таъсири (юкни) кўпайтиради ва шу сабабдан меҳнат унумдорлиги даражасини пасайтиради.

Жамият эришган меҳнат унумдорлиги ишлаб чиқариш кучлари ривожланиш даражасининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Меҳнат унумдорлигининг ўсиши асосида эса вақтни тежаш қонуни ётади. Ушбу қонун, ўз навбатида, экологик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни бошқариш билан узвий боғлиқдир. Вақтни тежаш умумий қонунининг таъсири халқ ҳўжалигининг барча соҳаларига, шу жумладан, экологик бошқарувга ҳам тааллуқлидир. Бунинг сабаби шундаки, ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг натижаси фақат моддий неъматлар билан белгиланмайди, у атроф табиий муҳитнинг аҳволига, табиат неъматларига ҳам кўп даражада боғлиқдир. Шунинг учун ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг экологик оқибатларини ҳисобга олмай ижтимоий меҳнат унумдорлиги даражасини, ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши даражасининг ҳақиқий аҳволини, уларнинг атроф табиий муҳит билан ўзаро таъсири натижаларини, демак, жамият билан табиат ўртасидаги айрибошлиш жараёнининг самарадорлигини аниқ таърифлаб бўлмайди. Бу ҳолат экологик бошқарув самарасини ҳам аниқлаш имконини бермайди.

Шуларга асосланиб хulosha чиқариш мумкинки, табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг иқтисодий томони табиат му-

ҳофазаси (экологик) меҳнат унумдорлигининг ўсишида ўз ифодасини топади. Ўз навбатида, табиат муҳофазаси (экологик меҳнат) унумдорлиги бевосита ва билвосита экологик бошқарув самарасига боғлиқдир. Бу умумий боғланиш ва алоқадорликлар экологик бошқарувнинг умумий қонунияти сифатида намоён бўлади.

Экологик бошқарув умумий қонуниятининг хусусиятлари ва ҳаракатини қўйидаги икки қонуният белгилайди: 1) табиатдан фойдаланишнинг умумий қонунияти; 2) бошқарувнинг умумий қонунияти (меҳнат тақсимоти қонунияти).

Экологик бошқарувнинг умумий қонуниятида табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг асосини ташкил этадиган икки қонун-энергиянинг сақланиши ва айланиши (табиат қонуни) ҳамда вақтни тежаш (иқтисодиёт қонуни) – бир бутун ҳолда экологик бошқарув йўналишлари ва хусусиятларига таъсир кўрсатади, уларнинг ўзига хослигини белгилаб беради. Масалан, одамлар учун зарур бўлган энергиянинг сақланиши ва айланиши биосферанинг асосий компоненти-тирик моддаларнинг мавжудлиги ва ҳолатига бевосита боғлиқ. Бунда экологик бошқарув ҳал қилувчи роль ўйнайди. Бошқа томондан эса экологик соҳа экологик бошқарувнинг ўзига хос хусусиятларини белгилаб беради. Бундай боғлиқлик ва алоқадорлик экологик бошқарувнинг умумий қонуниятларида ўз ифодасини топади.

Табиатдан фойдаланишнинг етакчи томони иқтисодиёт эканлиги сабабли, табиатдан фойдаланиш умумий қонуниятининг моҳиятини вақтни тежаш қонуни белгилаб беради. Энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни таъсирида вақтни тежаш умумий иқтисодий қонуни табиат муҳофазаси меҳнат унумдорлигининг ўсиши қонуниятига айланади. Шу билан боғлиқ ҳолда экологик бошқарув умумий қонуниятининг асосий моҳиятини ҳам табиат муҳофазаси меҳнат унумдорлигининг ўсиши қонунияти (вақтни тежаш қонуни) белгилаб беради.

Умумий бошқарувнинг (менежмент) асосий қонуни меҳнат тақсимоти бўлиб, у бошқарувнинг ихтисослашиши ва яхлитланиши қонунлари интеграцияси ва синтези асосида шаклланади. Бу қонунлар экологик соҳада экологик бошқарув умумий қонуниятларига дастлабки асос бўлиб хизмат қиласиди ва улар экологик меҳнат тақсимоти шаклида намоён бўлади. Экологик бошқарув тизимида меҳнат тақсимоти бошқарувнинг турли йўналишларида ихтисослашиши ва яхлитланиши брқали амалга оширилади. Яхлитланиш, ўз навбатида, дифференция ва иерархияга асосланади. Бунда экологик бошқарув тизимида поғоналийликка амал қилинади: бир томондан, марказий (яхлитланиш), иккинчи томондан эса, вилоят, шаҳар, туманлар, корхоналар

даражасидаги (дифференциация ва иерархия) давлат ҳокими-яти ҳамда бошқарув идораларининг экологик-иқтисодий вазифалари аниқланади.

3.3. Экологик бошқарувнинг хусусий қонуниятлари

Экологик бошқарувнинг хусусий қонуниятлари аниқ мамлакат ва районларда табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилишни бошқариш жараёнининг умумий боғланиши ва алоқадорлиги мазмуни ва натижаси сифатида намоён бўлади. Улар ўз навбатида, табиат ва жамият ўзаро алоқадорлигини аниқ мамлакатларда экологик бошқаришининг шакли ва таркибини белгилайди.

Бозор иқтисодиёти щароитида экологик бошқарувнинг қонуниятлари асосида табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг қуидаги иккита минтақавий қонунияти ётади: 1) табиий ресурслар ижтимоий фойдалилигини максималлаш қонунияти; 2) табиий ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш қонунияти.

Уларнинг мазмунини табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофаза қилиш умумий қонуниятлари ва принциплари белгилаб беради. Бу икки қонуният экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонуниятининг намоён бўлишига асос бўлиб хизмат қиласи.

Ресурсларнинг фойдалилиги ижтимоий зарур (ижтимоий мақсадга мувофиқ) меҳнат сарфлари ва табиий ресурсларга ижтимоий эҳтиёжлар билан узвий боғлиқлар. Ресурсларнинг ижтимоий фойдалилигини экологик бошқарув мақсадларида қуидаги услубий қоидаларни ҳисобга олиб ўтчаш (аниқлаш) мумкин: табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг фойдалилиги жамиятнинг табиий ресурсларга эҳтиёжининг таъминлаши даражаси билан боғлиқ (таъминланиш даражаси қанча юқори бўлса, табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг ижтимоий фойдалилиги ҳам шунча юқори бўлади); жамият эҳтиёжларини таъминлаш инсон меҳнати сарфлари билан боғланган ва унинг самарадорлигига боғлиқ. Бу сарфларнинг ўлчами меъёрий бўлиши керак. Солиштирма харажатларнинг меъёрий ўлчамини аниқ (далилий) даража билан таққослаш уларнинг самараси даражасини кўрсатади. Сўнгра улардан экологик бошқарув муаммолари ечимини топишда фойдаланилади.

Табиий ресурсларни тақрорий ишлаб чиқаришга йўналтирилган ижтимоий харажатлар самарадорлигини жамиятнинг табиий неъматлар билан таъминланиши даражасига чамбарчас

боғлаб изоҳлаш мумкин. Улар табиатдан фойдаланиш ва уни муҳофазалашнинг ижтимоий фойдалилигини миқдорий баҳолашга назарий асос бўлиб хизмат қиласди. Шундай қилиб, табиатдан фойдаланиш ва табиат муҳофазасининг фойдалилиги ижтимоий эҳтиёжларни таъминлаш мақсадида ресурсларни тақрор ишлаб чиқариш самарадорлиги нуқтаи назаридан кўриб чиқилиши керак. Табиатдан фойдаланишнинг мазмуни ижтимоий меҳнат сарфларини имкони борича тежашда, жамиятнинг энергия-ресурс эҳтиёжларини имкон борича максимал таъминлашда ифодаланиши, уни қўйидаги формулада кўрсатиш мумкин:

$$U_{\phi} = C_{\phi} / C_n,$$

Бунда: U_{ϕ} – табиатдан фойдаланишнинг ижтимоий фойдалилигига, бутуннинг бўллагида ифодаланади;

C_{ϕ} – энергия-ресурс эҳтиёжларини таъминлашнинг ҳозирги даражасида табиатдан фойдаланишнинг далилий самарадорлиги;

C_n – энергия ресурс эҳтиёжларини таъминлаш максимал даражасида табиатдан фойдаланишнинг меъёрий самарадорлиги.

Экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонунияти талабларига мувофиқ корхоналар якуний маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган кўплаб табиий ресурслардан энг кам харажат талаб қиласиганларини танлайдилар. Ишлаб чиқариш ҳажмининг минимал харажатларга боғлиқлиги корхонанинг харажат вазифасини белгилайди. Шу сабабдан фирманинг фойдани максималлаштириш вазифасини ечишни бошқариш қўйидаги уч босқични ўз ичига олади: 1) самарасиз ишлаб чиқариш усулларини бартараф этиш; 2) харажатларни минималлаштириш имконини бермайдиган ишлаб чиқариш усулларини бартараф этиш; 3) ишлаб чиқариш ҳажмини белгилаш. Фирмаларнинг кўрсатилган схемада ишлашлари уларнинг мувозанат ҳолатини таъминлаш имконини беради. Ушбу вазиятда улар ўз мақсадларига эришадилар. Бундай шароитда эришилган мувозанат ҳолат ўзгартиришга муҳтоҷ бўлмайдилар.

Экологик эҳтиёжлар жамиятнинг аниқ тарихий шароитларда нормал яшаши таъминлашга хизмат қиласиган табиатнинг хилма-хил маҳсулотларини доимий тақрор ишлаб чиқариш заруратини юзага келтиради. Шу муносабат билан экологик бошқарувнинг экологик мақбул йўналишида бозор хусусиятлари ва табиат муҳофазаси тадбирларини тўла ҳисобга олиб, табиий ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш назариясини ишлаб чиқиш керак. Ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришнинг экологик мақбул шароитларини

яратишни оптимал экологик бошқарув нүқтаи назаридан қуийдагича ифодалаш мумкин:

1) ундирувчи (төг-кон) саноат тармоқларининг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатларидан паст бўлиши;

2) ишлаб берувчи тармоқларнинг ўсиш суръатлари хомашёдан рационал фойдаланиши туфайли ундирувчи тармоқларнинг ўсиш суръатидан юқори бўлиши керак;

3) чиқиндисиз, кам чиқиндили ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръатлари шунингдек, табиат муҳофазаси жиҳозларини тайёрлаш ифлослантирувчи тармоқлар ўсиши суръатларидан юқори бўлиши;

4) табиатни тикловчи тармоқларнинг ўсиш суръатлари ундирувчи тармоқларнинг суръатларидан паст бўлмаслиги;

5) табиат муҳофазасига капитал қўйилмаларнинг ўсиш суръатлари моддий ишлаб чиқаришга капитал қўйилмаларининг ўсиш суръаларидан юқори бўлиши керак.

Ушбу шартларга экологик бошқарувда амал қилиш мамлакатнинг табиатдан фойдаланишдаги экология манфаатларини тўла ҳисобга олиш имконини беради. Экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонуни талабларига мувофиқ табиат ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришда экологик бошқарувда қўйидаги йўналишларга алоҳида эътибор бериш керак: табиатни бевосита тиклаш миқёсларини кенгайтириш (ўрмонзорларни кўпайтириш, ер рекультивацияси ва б.); табиий хомашёни қазиб олиш ва қайта ишлашнинг ўсиши; табиий хомашёдан комплекс фойдаланиш; атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш.

Экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонунияти талабларига амал қилиш ва уларни амалиётга жорий этишда умумий менежментнинг бошқарувни ихтисослаштириш қонуни, бошқаришнинг яхлитлиги қонуни, бошқарувни зарурий марказлаштириш қонуни, бошқарувни демократлаштириш қонуни, вақтни тежаш қонуни ва бошқалар ҳар томонлама тўла ҳисобга олиниши керак.

3.4. Экологик менежмент тамойиллари

Экологик менежментнинг умумий ва хусусий қонуниятлари амалиётга жамият томонидан ишлаб чиқилган раҳбарий қоидалар – тамойиллар орқали жорий этилади. «Экологик менежмент» тамойиллари экологик бошқарув амалиётида объектив қонуниятлардан онгли йўналишда фойдаланишни билдиради.

Экологик бошқарувнинг умумий қонунияти қуидаги учта асосий умумий экологик бошқарув тамойилини белгилайди: экологик бошқарувда табиатнинг устунлигини ҳисобга олиш тамойили, экологик бошқарувда табиатни ижтимоийлаштиришини ҳисобга олиш тамойили, экологик бошқарувда ишлаб чиқаришини экологиялашни ҳисобга олиш тамойили.

Экологик бошқарувда табиатнинг устунлигини ҳисобга олиш тамойилига мувофиқ табиат жамиятнинг диалектик бирлиги табиат қонунлари билан белгиланади. Табиат-жамият ривожланишининг табиий асоси. Табиат билан алоқани бузмаслик учун жамият экологик бошқарувда уларнинг бирлигини ҳисобга олиш ва бошқарувни табиатнинг объектив ривожланишига асосланиб амалга ошириш керак. Бошқача айтганда табиат билан жамиятнинг ўзаро таъсирини бошқаришининг энг муҳим тамойили табиатнинг устунлигини ҳисобга олишдир. Бу тамойил жамиятнинг табиатга таъсирини экологик бошқариш жараёнларида табиат қонунлари моҳияти ва таъсирини ҳар томонлама тўла ҳисобга олишни талаб қиласди. Бу тамойилни бузиш жамият ривожланишининг табиий асосларини, демак, унинг ўзининг асосларини ҳам емиришига олиб келади. Шундай қилиб, табиат – жамият интеграл тизимини экологик бошқаришда табиат қонунлари бирлаштирувчи бўғин ролини бажаради.

Экологик бошқарувда табиатни ижтимоийлаштиришини ҳисобга олиш тамойили табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофазалаща жамият манфаатларини айрим шахслар, тармоқлар, ташкилотлар, минтақалар ва бошқалар манфатларидан устун қўйишини тақозо этади. Унга мувофиқ зарур қоидалар ва меъёрларга амал қилган ҳолда табиий ресурслардан фақат жамият ва халқ фаровонлиги учун фойдаланиш лозим. Табиат ижтимоий неъматдир. Табиатдан фойдаланишини бошқаришни жамият номидан давлат амалга ошириши керак.

Экологик бошқарувда ишлаб чиқаришни экологиялашни ҳисобга олиш тамойилига мувофиқ технологияни моддий ишлаб чиқаришни ташкил этишини таҳомиллаштириш, экологик соҳада меҳнат самарадорлигини ошириш асосида табиий ресурсларни кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришни бошқаришни амалга ошириш талаб қилинади.

Экологик бошқарув амалиётида «Экологик менежмент»-нинг хусусий қонуниятлари талаблари бошқарувда илмийлик, оптималлик, минтақавийлик, комплекслик, ресурсларга пул тўлаш қаби хусусий тамойиллар орқали амалга оширилади.

Экологик бошқарувнинг илмийлик тамойили табиатдан фойдаланиш ва табиатни муҳофазалашни бошқаришини табиат

ва жамият ривожланишининг объектив қонунларини чуқур билишга, фан ва техниканинг энг янги ютуқларига асосланаб амалга оширишни кўзда тутади.

Экологик бошқарувнинг оптималлик тамойили бошқарувда экологик манфаатларни ҳисобга олиб, табиатдан фойдаланишининг самарадорлигини оширишни, табиий ресурсларни ишлаб чиқаришнинг энг яхши вариантларини танлашни, хўжалик вазифаларини оқилона амалга оширишни назарда тутади.

Экологик бошқарувнинг минтақавийлиги тамойилига мувофиқ, табиатдан фодаланиш ва табиат муҳофазасини бошқариш доимо маълум ҳудудда (маъмурий-ҳудудий бирликлар бўйича), уларнинг табиий ва иқтисодий шароитлари, ривожланиши истиқболларини ҳисобга олган ҳолда амалга оширилади. Табиатдан фойдаланишини бошқариш минтақаларнинг табиат муҳофазаси манфаатларига мос бўлиши керак.

Экологик бошқарувнинг комплекслиги тамойили бошқарувда дастлабки табиат хомашёларидан рационал фойдаланиш ва уларни чуқур қайта ишлашни ташкил этишни талаб қиласди. Бунда ёпиқ, чиқиндисиз ёки кам чиқиндили ишлаб чиқаришни ташкил этиш бошқаришнинг асосий мақсади ва вазифаси ҳисобланади.

Экологик бошқарувда табиий ресурсларга тўловларни ҳисобга олиш тамойили бошқарувда ресурсларга пул тўлаш, уларни тежаш, табиатдан юқори самарада фойдаланишини ривожлантиришга асосланади.

Экологик бошқарувнинг умумий ва хусусий тамойилларидан бошқарувда фойдаланишда умумий менежментнинг қўйидаги тамойилларига ҳар томонлама асосланиш керак: демократиялаш; иерархия тизими; якка ҳокимлик ва масъулият; меҳнат тақсимоти; ҳаракат бирлиги; тартиб интизом; шахсий манфаатни корхона манфаатига бўйсундириш; рафбатлантириш; марказлаштириш; ҳаққонийлик; қулай иқлим (шароит); корпаратив руҳий қайфият ва бошқалар.

Қисқача хуросалар

«Экологик менежмент» қонуниятлари экологик иқтисодий қонунлар ва экологик иқтисодиёт соҳасининг хусусиятларига боғлиқ ҳолда экологик бошқарувда намоён бўлади, шаклланади, харакатда бўлади. Улар икки хил бўлади: 1) умумий экологик бошқарув қонуниятлари; 2) хусусий экологик бошқарув қонуниятлари.

Экологик бошқарувнинг умумий қонуниятлари энергиянинг сақланиши ва айланиши (табиат қонуни) ва вақтни тежаш қонуни (иқтисодиёт қонуни) интеграцияси асосида ҳаракат қиласидан табиатдан фойдаланиш ва муҳофазалаш қонуниятининг экологик бошқарувда намоён бўлиши ҳисобланади.

Ушбу қонуниятларнинг моҳиятини энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни таъсирида экологик бошқарувнинг моддий томони – тирик моддалар (биосфера), вақтни тежаш қонуни таъсирида экологик бошқарувнинг экологик иқтисодий томони – табиат муҳофазаси меҳнат унумдорлиги белгилаб беради. Экологик бошқарувнинг умумий қонуниятида бошқарувнинг умумий қонунияти – меҳнат таҳсимоти қонунияти экологик бошқарувнинг ихтисослашиши ва яхлитланиши (дифференция ва иерархия) орқали намоён бўлади.

Экологик бошқарувнинг хусусий қонунлари аниқ мамлакат ва минтақаларга хос бўлиб, улар экологик бошқарувнинг шакли ва таркибини белгилайди. Бу қонуниятнинг асосини табиий ресурслар ижтимоий фойдалилигини максималлаш қонунияти ва табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунияти ташкил этади. Шу муносабат билан экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонуниятида намоён бўлади.

Экологик бошқарувнинг фойдалилигини максималлаш қонунияти талабларига мувофиқ корхоналар якуний маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун фойдаланадиган кўплаб табиий ресурслардан энг кам ҳаражат талаб қиласиданларини танлайдилар. Бу қонуният ундирувчи, ишлаб берувчи саноат, табиат муҳофазаси соҳаларидан экологик бошқарувнинг оптимал йўналишини белгилаш имконини беради. Ушбу қонуният экологик бошқарувда табиатни бевосита тиклаш миқёсларини кенгайтириш, табиий хомашёдан комплекс фойдаланиш, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга алоҳида эътибор беришни талаб қиласиди. Шу билан бир қаторда экологик бошқарувда умумий менежмент қонуниятларидан самарали фойдаланиш ҳам муҳимдир. «Экологик менежмент»нинг умумий ва хусусий қону-

ниятлари амалиётга уларга мос келадиган жамият томонидан экологик бошқарувнинг умумий ва хусусий тамойиллари орқали амалга оширилади.

Экологик бошқарувнинг умумий тамойилларига қўйида-гилар киради: 1) Экологик бошқарувда табиатнинг устунлиги-ни ҳисобга олиш; 2) Экологик бошқарувда табиатнинг ижти-моийлаштирилганини ҳисобга олиш; 3) Экологик бошқарувда ишлаб чиқаришни экологиялашни ҳисобга олиш.

Экологик бошқарув амалиётида «Экологик менежмент»-нинг хусусий қонуниятлари талаблари бошқарувда илмийлик, оптималлик, минтақавийлик, комплекслик, ресурсларга пул тў-лаш каби хусусий тамойиллар орқали амалга оширилади.

Экологик бошқарувнинг умумий ва хусусий тамойиллари-дан бошқарувда фидаланишда умумий менежмент тамойилла-рига ҳар томонлама асосланиш керак. Бунда умумий менеж-мент тамойилларига демократиялаш, иерархия тизими, якка ҳокимлик ва масъулият, меҳнат тақсимоти, ҳаракатлар бирли-ги, тартиб-интизом, шахсий манфаатни корхона манфаатига бўй-сундириш, рагбатлантириш, марказлаштириш, ҳаққонийлик, кулай шароит, корпоратив рухий кайфият ва бошқалар киради.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик менежмент қонуниятлари ва тамойиллари қайси фанлар аниқлаган қонуниятлар ва тамойилларга асосланиб аниқланади?
2. Экологик бошқарув қонуниятларининг асосий моҳияти ва мазмунини билиб олинг.
3. Экологик бошқарув қонуниятлари неча турга бўлинади?
4. Экологик бошқарувнинг умумий қонунияти нима? У қандай намоён бўлади ва ҳаракат қиласди?
5. Энергиянинг сақланиши ва айланиши қонуни ва вақтни тежаш қонуни экологик бошқарувнинг умумий қонунияти таърифида қандай ўринни эгаллайди?
6. Экологик бошқарувнинг умумий қонуниятида умумий менежмент қонуниятлари таъсири қандай ҳисобга олинади?
7. Экологик бошқарувнинг хусусий қонунияти нима? У қайси қоидалар таъсирида намоён бўлади?
8. Табиий ресурслар ижтимоий фойдалилигини максималлаш қонунияти, табиий ресурсларни кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш қонунияти, умумий менежмент қонуниятлари хусусиятларини билиб олинг. Улар экологик бошқарувнинг хусусий қонуниятларига қандай таъсир кўрсатади?
9. Экологик бошқарувнинг умумий ва хусусий тамойиллари нима? Улар қандай аниқланади?
10. Экологик бошқарувнинг умумий ва хусусий тамойилларининг мазмуни, моҳияти, қўлланилиши хусусиятларини тушунтиринг. Улар умумий менежмент тамойиллари билан қандай боғланаган?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш. Қонуналар ва меъёрий ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Ўзбекистан на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. -Т., 2002.
4. Горелов А.А. Экология. Учебное пособие -М., 2002.
5. Одун. Ю. Основа экологии. -М., 1975.
6. Реймерс Н.Ф. Природопользования. Словарь-справочник. -М., 1990.
7. Реймерс Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотеза) -М., 1994.
8. Шарифхўжаев М., Абдулаев Ё. Менежмент. -Т. Мехнат, 2000.
9. Гуломов С.С. Менежмент асослари. -Т., 2002.

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТНИНГ АСОСИЙ ИНСТРУМЕНТЛАРИ

4.1. Экологик менежментнинг инструментлари түгрисида тушунча ва уларнинг туркумланини

«Инструмент» тушунчаси «восита», «усул» маъноларини билдиради. Шунга мувофиқ «Экологик менежмент инструменти» тушунчаси «экологик бошқарув воситалари», «усуллари» маъноларида қўлланилади. Турли ҳудудий-маъмурӣ иерархия даражаларида экологик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур ахборотлар тўпланади ва тайёрланади, улар баҳоланади ва турли мақсадларда ишлатилади. Шу нуқтаи назардан инструментларни «Экологик менежмент» учун ахборотларни аниқлаш ва топиш, қўллаш усуслари сифатида тушуниш мумкин.

Кўп турдаги ахборот оқимлари мавжудлиги ва уларни қўллаш усусларининг ҳам хилма-хиллиги уларни тўлиқ туркумлаш имконини бермайди ва ҳар қандай туркумлаш шартли бўлади. Шу сабабдан «Экологик менежмент» инструментларининг муҳим белгилари, моҳияти ва мазмуни бўйича турлича туркумлаш мумкин.

«Экологик менежмент» инструментлари фойдаланиш ҳолатига кўра, оддий (статик) ва фаол (динамик) инструментлар тизимиға бўлинади. Оддий (статик) инструментларга қўйидагилар киради: 1) экологик баланслар; 2) экологик ҳисоб ва экологик аудит; 3) экологик индикаторлар; 4) маҳсулот ҳаётий даврини экологик баҳолаш. Фаол (динамик) инструментларга қўйидагилар киради: 1) экологик контроллинг; 2) иерархия жараёнларининг таҳлил усуслари. Динамик (фаол) инструментлар ёрдамида маълум қоидалар ишлаб чиқилади ва улар «Экологик менежмент»нинг турли схемаларини амалга ошириш учун статик (оддий) инструментлардан фойдаланиш имконини беради.

Статик (оддий) инструментлар қамраб олиш соҳаси, ўлчови, амалий йўналишларига боғлиқ ҳолда фарқ қиласи. Масалан, қамраб олиш соҳаси ва ўлчови бўйича инструментлар аниқ адресатларга (олувчиларга) фойдали амалий ахборотларни етказиб беришга асосий эътиборини қаратади. Амалий йўналишларга боғлиқ инструментлар эса ахборотларни маълум адресатларга етказиб беришни аниқ қўзда тутмайдиган вазиятни қамраб олади. Динамик инструментлар асосан ўзларининг умурийлиги (бир хиллиги) ва шаклланиш даражаси билан ажраси.

либ туратын. Масалан, эко-контроллинг менежментни зарур ахборотлар билан таъминлашнинг ғоят умумий схемаси ҳисобланади; иерархия жараёни таҳдили усули «Экологик менежмент» мақсадларининг мос тизимларини жамоавий ишлаб чиқиши йўли билан стратегик қарорларни асослашга ёрдам беради.

4.2. Экологик ахборот тизимлари ва уларнинг экологик баланслардаги ўрни

Корхоналар, туманлар, вилоятлар ва мамлакат экологик ахборотлар тизими улар фаолиятининг экологик соҳасига таалуқли бўлади. Масалан, маълум маҳсулотларни ишлаб чиқаришда сув истеъмоли ёки энергия ва хомашё ресурсларини сарфлаш даражасига боғлиқ ахборотлар шулар категорига киради. Экологик ахборотлар тизимлари (ЭАТ) корхоналар ва бошқа иерархия бирликлари фаолиятининг атроф табиий муҳитига (АТМ) таъсирини (нагрузкаси) акс эттиради ва уни баҳолаш имконини беради. ЭАТ табиатдан фойдаланувчилар фаолиятининг экологик муҳити ва хавф хатарини аниқлашга йўналтирилган маҳсус бошқарув инструментлари тизими бўлиб хизмат қиласиди. У фаолиятининг узок муддатли, превентив (олдини олувчи, огоҳлантирувчи), инновация соҳалари фаоллигини ҳам қамраб олади.

ЭАТ ички ва ташқи адресатлар учун экологик ахборотларни аниқлайди, қайта ишлайди ва уларга миқдорий шаклда етказиб беради. Ички адресатларга акционерлар, истеъмолчилар, суғурта компаниялари, буюртмачилар, харидорлар, ҳокимият идоралари, касаба уюшмалари, оммавий ахборот воситалари ва бошқалар киради. Ташқи адресатлар қаторига олий раҳбарлар, менежерлар, шу жумладан, менежер-экологлар, бўлимларнинг раҳбарлари ва мутахассислари киради.

Ички ва ташқи адресатларнинг эҳтиёжлари ҳар хил бўлади. Ички адресатлардан, масалан, менежерларни, энг аввало, янги маҳсулотлар ва ишлаб чиқариш жараёнларининг имконият ва хатарларини олдиндан кўриш имконини берадиган, уларни реализация қилишининг жараёни кечишининг режа топшириклидан четга чиқиши эҳтиёмоли тўғрисидаги, шунингдек, тузатишлар киритиладиган тадбирларнинг оқибати тўғрисидаги ахборотлар қизиқтиради. Бўлимларнинг раҳбарларида, энг аввало маркетинг ва моддий-техника таъминоти бўлимлари мутахассисларига салбий самарани камайтиришга ёки негатив (көраксиз) маҳсулот ва уларни упаковкалашни (жойлаш, ўраш, солиш) камайтириш имконини берадиган ахборотлар керак. Ишлаб чиқариш жараёнида қандай ресурслар (хомашё ва ма-

териаллар) қатнашиши ва маҳсулотни истеъмолчига етказиб бериш жараёнида қандай транспорт оқимлари пайдо бўлиши энг кўп даражада таъминотга боғлиқ бўлади. Шунга мос экологик оқибатлар корхоналардаги барча жараёнлар учун, шунингдек, барча мутахассислар ва ходимлар иш фаолиятлари учун аниқланиши керак.

Ташки адресатлар, масалан, маҳсулотниң экологик сифати тўғрисидаги ахборотлар билан доимий таъминлашга эҳтиёж сезадилар. Булар истеъмолчилар учун экологик маркировка орқали амалга оширилади. Таъминотчилар учун етказиб бериладиган маҳсулотларга қўйиладиган талаблар асосий ўринни эгаллайди. Банклар ва сугурта компаниялари учун, масалан, фирмалар жойлашган ер участкаларининг экологик ҳолати тўғрисидаги маълумотлар ва улар билан боғлиқ бўлган таваккалчилик ва хатарлар муҳим аҳамиятга эга. Давлат идоралари учун атроф-муҳитга чиқариладиган (ташлаб юбориладиган) чиқиндилар тўғрисидаги ахборотлар керак. Жамоатчилик учун эса экологик реконструкцияларнинг ижтимоий оқибатлари, шу жумладан корхоналарда иш ўринларининг ўзгариши тўғрисидаги ахборотлар муҳим аҳамият қасб этади.

Экологик ахборот тизимларининг шаклланиши ва ишланиши қўйидаги қатор муҳим муаммолар ечимиға боғлиқ:

- фирмалар, корхоналар, туманлар вилоятларнинг моддий ва энергетик оқимлар ва даврлар тизимини моделлаштириш ва лимитициялашга тайёрлиги. Улар орқали корхоналар доирасида хомашё, материал ва энергиянинг ҳар қандай турининг ҳарарати акс эттирилади;

- экологик маълумотларни танлаш, олиш ва агрегациялашнинг қийинлиги;

- корхоналарнинг турли экологик таъсиrlарини баҳолашнинг мураккаблиги. Улар ўртасидаги ўзаро таъсиr, ўзини ўзи тартибга солиши ва сусткашлик (кечикиш) эҳтимоллари бундай мураккаблик сабаблари қаторига қиради.

Экологик баланслар (экобаланслар)-корхоналар ахборот тизимларининг элементи бўлиб, улар корхонанинг атроф табиий муҳит (АТМ) таъсирини ҳисобга олишнинг турли тизимларини ўз ичига олади. Экологик баланслар моддий ва энергетик оқимларнинг экологик йўналтирилган ҳисобидир. Экобаланс маълумотлари турли соҳаларда қўлланилади. Масалан, улар упаковка материаллар турли хилларини таққослашда, инвестиция лойихаларининг харажат-натижаларини таҳлил қилиш жараёнида, токсик (захарли) материалларнинг миллий балансни тузишида зарур бўлиб, айрим корхоналарнинг, иқтисодиёт ва унинг

тармоқларининг АТМга кўрсатадиган таъсири юкларини ифодалайдиган ахборотларга талабнинг бориши билан узвий боғлиқдир. Шундай қилиб, экобаланс кўплаб маҳсулотлар, уларнинг гурухлари, тизимлари жараёнлари ёки иқтисодий феълатвори усулларининг экологик оқибатларини мумкин қадар тўлиқ таққослашни таъминладиган инструмент ҳисобланади.

Экологик балансларнинг тўлиқ ҳажми бир-бирига асосланган қўйидаги учта инструкциядан тузилади:

1) Энергия ва материаллар баланси (предмет баланси). Улар ёрдамида корхонанинг ишлаб чиқариш тизими ва чиқим оқимлари мажмуаси тўғрисида тасаввур ҳосил бўлади ва улар таҳлил қилинади. Унинг маълумотларидан экологик сиёсатни ишлаб чиқишида фойдаланилади.

2) Оқибатлар баланси. Предмет баланси асосида экологик, иқтисодий, ижтимоий таъсири кўрсатилади ва таҳлил қилинади. Улар қаторига, масалан, қўйидагилар киради: Яқин ёки узоқ районларнинг атмосфера ҳавосига, сувига ерига, флора, фаунасига газсимон моддалар эмиссияси таъсири; ресурсларни олишнинг маҳаллий (локал) ва минтақавий тизимларига таъсири.

3) Хўжалик фаоллигининг соҳалари ва устунлигини аниқлаш мақсадларида оқибатлар баланси натижаларини баланс баҳолашни амалга ошириш. Бунда режа-факт таққослаш вситасида меъёрий (режа) кўрсаткичлар максимал рухсат бериладиган кўрсаткичлар, фан ва техника ривожланиши даражаси билан таққослаб таҳлил қилинади ва экологик оқибатлар бўйича маълум хуносалар чиқарилади.

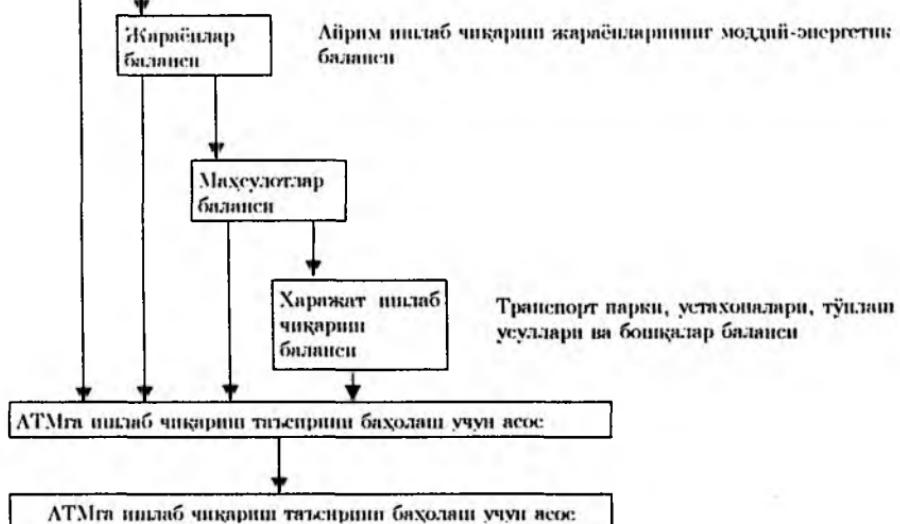
Баланс маълумотлари қўйидаги тамойилларга мос бўлиши керак: баланс тузиш процедурасининг яқъол кўриниб туриши процедураларни тасвирлаш (акс эттириш) имконияти; процедура қоидаларининг мажбурийлиги; маълумотлар манбаларининг очиқлиги.

Экологик балансларнинг Ўзбекистон учун ибратли бўлган яхлит концепцияси Германияда ишлаб чиқарилган ва кенг қўлланилади. Германияда қўлланиладиган экобаланс тизимлари қўйидаги тўртта хусусий баланслардан ташкил топади; харажат-маҳсулот ва ишлаб чиқаришнинг жойлашган ўрни баланси. Уни қўйидаги чизмада ифодалаш мумкин (1-чизма):

1-чизмадан кўриниб турибдики, бу хусусий баланслар воситасида корхона хўжалик фаолиятининг асосий экологик оқибатлари қамраб олинади ва баҳоланади. Бу тўртта хусусий баланслар бир-бирини тўлдиради ва бир-бири билан маълум даражада кесишади.

Харажат ишлаб чиқарни

Корхонанинг материал-энергетик баланси

I-чизма. Экологик баланс систематикасы

Харажат-ишлаб чиқарыш баланси (ёки корхона баланси) таҳлилиниң дастлабки босқычи ҳисобланади. Бунда бир томондан барча моддий (материал) ва энергетик ресурслар ұажми (кирим оқимлари), бошқа томондан эса корхона ишлаб чиқарыш (чиқым оқимлари) тадқиқ этилади. Бунда корхона ичидә содир бұладиган жараёнлар ҳисобға олинмайды. Чиқым оқимларига ишлаб чиқариладиган махсулот (хизмат түрлари) билан бир қаторда түрли-туман чиқындар (қаттық, суюқ, газсиян ғана бошқалар) ҳам киради.

Бундай типдеги балансларнинг хусусияти шундаки, корхонаға олиб келтириледиган барча материал ва энергия бошқа шаклларига ұтади. Масалан, хомаше материаллар ишлаб чиқарыш ресурсларига айлантирилади ёки бошқа ҳолатта ұтади (масалан, блокли иссикұлық электростанцияларда ишлатиладиган газнинг бир қисми иссикұлық чиқындарига айланади). Кирим ва чиқым оқимларининг балансини тузиш шу билан харakterланады, табиий (физик) ұажм бирликларында ифодаланылады. Матери-

ал ва энергия оқимларини ёзиб күйиш турли даражада олиб борилади. Корхонанинг экологик баланси күйидаги жадвалда көлтирилган (3-жадвал).

3-жадвал

Корхонанинг экологик баланси

1-даражада	Кўрим оқимлари	Чиқим оқимлари
	I. Материаллар. II. Энергия	I. Маҳсулотлар II. Моддий материал ифлосланиши: 1.Чиқинидлар 2.Оқавалар 3.Атмосфера чиқитлари III. Энергетик ифлосланиши 1.Испиёнлик чиқитлари 2.Шоюқни билан ифлосланиши 3.Бошқа ифлосланинлар (ёргеник таъсири ва бошкалар)
2-даражада	Айрим материаллар, чиқинидларни утилизация қилиш йўлларини дифференциал кўриб чиқиши	
3-даражада		Айрим материаллар таркиби

Жараёнлар баланси (ички хўжалик жараёнлари) орқали АТМга биргаликда таъсири кўрсатиша айрим жараёнларнинг ҳиссаси кўрсатилади.

Маҳсулотлар баланси маълумотлари ишлаб чиқариладиган товарнинг экологик таъсирига нисбатан баҳолашга хизмат қилади. Шундай баҳолаш учун маҳсулотнинг умумий экологик ҳаётий даврларини кўриб чиқиши зарур. Унинг доирасида энергия ва материалларнинг айланиси ҳар томонлама ҳисобга олинади. Гап шундаки, ишлаб чиқариш жараёнида, шунингдек, хизматини ўтаб бўлган маҳсулотларни утилизациялаш ва улардан самарали фойдаланиш жараёнида АТМга катта босим (таъсири) юзага келади.

4.3. Экологик ҳисоб ва экологик аудитнинг экологик менежмент тизимидағи ўрни

Экологик ҳисоб мухим бошқарув ва ахборот инструментлари қаторига киради ва у корхоналар, туманлар вилоятлар ва мамлакат табиат муҳофазаси фаолияти ва АТМга турли шаклдаги таъсирининг тўплами ва самарадорлиги таҳдили ва назоратини амалга ошириди.

Экологик ҳисоб умумий ҳолатда молиявий ва бошқарув ҳисобини, шунингдек, экологик кўрсаткичлар бўйича ҳисоботни ўз ичига олади. Зарурат бўйича у амалга оширган ҳисоб операцияларининг таҳдили ва баҳоланиши билан тўлдирилади. Сўнгти ҳолатда у кўп даражада экологик аудит билан боғланади. Бу инструментларнинг

ҳаммаси корхона ва бошқа иерархия бўғиннинг «Экологик менежмент» тизимида киради ва бир вақтнинг ўзида корхоналар экологик ахборот тизимлари блокининг таркибий қисмини шакллантиради. Экологик хисоб (хисоб-китоб)ларга нисбатан XX асрнинг 90-йиларида қўйидаги ёндашувлар ишлаб чиқилган:

1) Корхона счетлари (хисоблари) атроф-муҳитга муносабатни ва табиат муҳофазаси фаолияти билан боғлиқ харажатларни, таваккалчилик ва мажбуриятларни акс эттириши керак.

2) Инвесторлар инвестиция қарорларини қабул қилиш учун табиат муҳофазаси фаолияти билан боғлиқ бўлган экологик тадбирлар ва харажатлар бўйича ахборотларга эга бўлиши зарур.

3) Табиат муҳофазаси тадбирлари бошқарув фаолияти предмети бўлганилиги сабабли менежерлар табиат муҳофазаси харажатларини шундай аниқлаши ва қайта тақсимлаши керакки, унда маҳсулот тўғри баҳоланиши, инвестиция қарорлари эса реал сарфлар ва манфаатга (фойдага, нафга) асосланган бўлиши керак.

4) Экологик хисоб экологик самарадорлик тамоилига риоя қилишга асосланиб, барқарор ривожланишининг қалитига айланиши керак. Бунда экосамарадорлик бир вақтнинг ўзида корхона даромадининг ўсишига ва корхонанинг ATMга таъсирини камайтиришини кўзлаши лозим. Булар табиат муҳофазаси бўйича харажатлар, жамғармалар ва хўжалик фаолиятининг атроф-муҳитга таъсири бўйича аниқ ахборотларни тақдим қилиши орқали ўлчаниши мумкин.

5) Қонунчилик, банклар, инвесторлар, жамоатчилик, рақобат (шу жумладан, халқаро рақобат) табиат муҳофазаси тадбирлари ва уларнинг самарадорлиги бўйича хисобот беришини рағбатлантиради.

Экологик хисобда корхоналар, туманлар, вилоятлар, мамлакат экологик фаолияти тўғрисидаги экологик ахборотлар акс эттирилади. Экологик ахборотлар иқтисодиётнинг асосий тармоқлари (кимё ва нефткимёсаноати, автомобилсозлик, фармацевтика, металлургия, ўрмон саноатини кўшиб) хусусиятларини хисобга олиб тўпланади. Ҳозирги экологик ахборотлар қўйидаги позицияларни ўз ичига олади.

1. Асосий йўналишлар бўйича мақсадли кўрсаткичлар, стандартлар ва натижавий тадбирлар.

2. Корхоналар ва бошқа иерархия даражалари фаолиятининг энг самарали муҳим экологик соҳалари (чиқиндилар, турли чиқармалар ва бошқалар).

3. Корхоналар, туманлар, вилоятлар, мамлакатнинг молиявий кўрсаткичлари ва мулклари бўйича маълумотлар (жорий харажатлар, капитал қўйилмалар, илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик бўйича харажатлар, авариядан кейинги тадбир-

ларга харажатлар, табиат мухофазаси объектларини сотиб олиш (эгаллаш) ва бошқалар).

4. Экологик авариялар бўйича жавобгарлик (зарарни ундириш бўйича судда ишни кўришни ҳам кўшиб).

5. Молиявий ҳисботларга иловаларда бериладиган ахборотлар.

Одатда 1- ва 2- позиция ахборотлари экологик ҳисоб ёки статистик ҳисоб тушунчаси билан ифодаланади. 3-5- позициядаги ахборотлар бухгалтерия ҳисобида берилади ва улар бухгалтерия баланси, даромад ва зарарлар тўғрисида ҳисбот, шунингдек, аудитор хуносаларини ҳам ўз ичига олади.

Экологик ҳисоб (ҳисоб-китоб) да қуйидаги умумий тамойилларга амал қилиш мухим аҳамиятга эга: таққосланшик, бир хиллик, ишончлилик, аҳамиятлилик, холислик ва маълумотлар тўлалиги. Шу муносабат билан бугунги кунда қуйидагилар ўзларининг долзарблигини саклаб қолади:

- экологик ахборотлар сифатини ошириш, тасвирловчи материаллар ва қисман маълумотлардан тизимлаштирилган, рақамли, таққосланадиган (тармоқлар, районлар, мамлакатлар бўйича), ишончли (тасдиқланадиган) ахборотларга ўтиш;

- компанияларнинг экологик ҳисботи (ахборотлари) ва молиявий ҳисботлари (ахборотлари) ўртасида зарурӣ амалий алоқаларни таъминлаш. улар интеграциялашган «экологик менежмент»га ўтиш учун биринчи навбатдаги аҳамиятга эга.

- табиат мухофазаси харажатлари ва бошқа харажатлар ўртасида аниқ чегараларни ўтказиш.

Корхоналар харажатларининг ҳисоб-китобида аниқ харажатлар (яъни ўтмиш харажатлари) ва режа (яъни келажак) харажатларини ажратиш керак. Чунки ҳозирги замон бизнес концепцияларида шундай ҳисоб-китоблардан истикబолдаги жараёиларни онгли режалаштириш учун кенг фойдаланилади. Шу нуқтаи назардан экологик ҳисоб-китоб ташқи самарани (харажат) пул бирлигига аниқлаш ва акс эттириши керак. (4-жадвал).

4-жадвал

Экологик экстерналлар ва уларнинг корхона ҳисоб-китоб тизимида ифодаланиши

Ташқи харажатлар (самаралар)	Экологик аҳамиятга эга бўлган	Экологик аҳамиятга эга бўлмаган.
Ҳисоб-китоб тизимида	Биринчи хил	-
Ҳисобга олинмаган бўлса		
Ҳисоб тўғрисидаги масала очиқ (охиригача ҳал килинмаган)	Иккинчи хил	-
	Учинчи хил	Тўртинчи хил

Экологик ҳисоботнинг усубий инструментарийлари 5-жадвалда берилган.

5-жадвал

Экологик ҳисоботнинг усулий инструментарийлари

Ҳисоботнинг аньшавий шаклари				Экологик йўналишилган	
				Экологик самараини ҳисобга олни	
Атроф-муҳитни мухофаза қисми бўйича тадбирлар ёрдамида айланнини кўнайтириши		Атроф-муҳит мухофазаси билан боғлиқ харажатлар		Интерналланган экологик харажатлар	Экстерналлашган экологик фойдаланиш
				Экстерналланган экологик харажатлар	
Бевосита	Билвосита	Харажат камайинши	Харажат кўпайинши		
Чиқпидилардан қўйта фойдаланишдан олиниган қўшимча турушум (даромад)	Имидж	Ишлаб чиқаришга қўшиладиган омиллариниң камайинши	Ишлаб чиқариш харажатлари	Бинолар, ўрмон, тупроқ, сув ҳолатининг самараси	Ландшафт, икким шаронтлари саломатлик, яшаш тарзи ҳолатининг самараси
Баҳо опшини	Гудвиля (сезонлиб тўрмайдиган активлар)	Номақбул қўшимча маҳсулотлариниң камайтириши	Номақбул қўшимча маҳсулотлариниң ўсиши		
Янги маҳсулот	Noу-хау				
Молиявий ҳисоботларнинг дифференциаллашуви				Молиявий ҳисоботларнинг кенгайинши	

5-жадвалдан молиявий ҳисоботларнинг дифференциаллашуви ва молиявий ҳисоботларнинг кенгайиши ёндашувлари ўртасида аниқ чегаралар йўқлиги кўриниб турибди. Шу муносабат билан корхоналар экологик фаолияти тўғрисидаги тўлиқ ахборотнинг қисмлари (моддалари) б жадвалда кўрсатилган.

Экологик ҳисоб ва экологик ҳисоботда экологик аудит (экоаудит) муҳим ўрин эгаллайди. Экоаудит ёрдамида бизнесда ишлаб чиқариш жараёнларига тобора қаттиқроқ экологик талаблар қўйилади ва улар амалга оширилади. Экоаудит – бу ички фирма потенциали, экологик таваккалчилик (хавф-хатар) ва имкониятларни тизимли текшириш инструментидир. Биринчи марта экологик аудит тизими 1970 йилларда АҚШда фирм-

малар томонидан ўша даврдаги Америка табиатни мухофаза қилиш қонунчилигига қўйиладиган талабларга эришиш мақсадларида қўлланилган эди. 1980 йилларнинг охирига келиб баъзи, компаниялар қонунчиликда назарда тутилган экологик кўрсаткичларга эришдилар. Шундан буён фаол экоаудит ва фаол «Экологик менежмент» АҚШ компаниялари билан бир қаторда Европа фирмаларида ҳам кўп ишончга сазовор бўлди. Халқаро ISO14001 ва EMAS (1998) стандартлари қабул қилиниши билан аудиторлик текширувларини вақти-вақти билан ўтказиш компаниялар тегишли сертификатларни олишлари учун энг муҳим шартларидан бири бўлиб қолди.

6-жадвал

Атроф-муҳит мухофазасига алоқадор бўлган баланс қисмлари (моддалари)

Активлар	Пассивлар
I. Номоддий активлар. Атроф-муҳит мухофазаси учун ишшоотлардан биргаликда фойдаланиш ҳукуқи	I.Хусусий капитал. Атроф-муҳит мухофазасини ўтказиш учун инвестицияларининг фойда ҳисобидаги резервлари.
II. Асосий капитал. Атроф-муҳит мухофазасига хизмат қиласидиган ишшоотлар ва қурилмалар, атроф-муҳит мухофазасига хизмат қиласидиган бошқа қурилмалар, ишлаб чиқариш ва firma жиҳозлари, атроф табиий муҳит учун амалга оширилган олдиндан ҳақ тўлаш ва тугаёнланмаган жиҳозлар қурилиши	II. Резерв фонidlари. Атроф-муҳит мухофазаси бўйича номаълум мажбуриятлар учун резерв фонidlари ажратмалар, тоб массивлари емирилиши учун тўловларга резерв фонидига ажратмалар, рекултивация учун резерв фонидига ажратмалар, чиқиндиларни бартараф этиш учун резерв фонидига ажратмалар.
III. Айланма капитал. Экологик тоза хомашиб ва экологик тоза маҳсулот захиралари.	III. Табиат мухофазаси мақсадлари учун молият кредит мусассасалари томонидан берилган кредитлар бўйича мажбуриятлар

Экологик аудит – ташкилотлар экологик фаолияти соҳаларини тизимлаштирилган ҳужжатлар билан расмийлаштирилган текшириш жараёни, шунингдек, объектив олинадиган ва баҳоланадиган маълумотлар бўлиб, улар иқтисодий фаолият тури ва шартларининг, маъмурӣ бошқариш тизимининг ёки бу объектлар тўғрисидаги ахборотларнинг атроф-муҳитни мухофаза қилиш ва экологик хавфсизлик соҳасида меъёрий қонунчилик талаблари ва самарадорлик мезонларига мос келишини аниқлаш мақсадларида ўтказилади.

Экологик аудитнинг асосий мақсадига қўйидагилар киради: 1) корхоналар фаолиятининг экологик соҳалари ва уларнинг белгиланган стандартлари, меъёрлари ва тегишли текширишни ўтказиш ташаббусчиларининг талабларига мос келиши тўғрисида объектив ахборотларни тақдим қилиш; 2) «Экологик менежмент», экологик контролинг ва бошқаларни ташкил этишини янада яхшилашга тааллуқли фойдали тавсияларни ишлаб чиқиш, шунингдек, фирмалар ўтказадиган табиат муҳофазаси тадбирларининг самарадорлигини ошириш.

Экологик аудит қўйидаги асосий вазифаларни бажаради:

- фирма фаолиятининг экологик қонунчилик ва фирманинг атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида декларацияланган сиёсатига, шунингдек, унинг иқтисодий мақсадларига мос келишини аниқлаш;

- ташкилотнинг экологик менежмент тизими самарадорлигини белгилашни;

- атроф-муҳит муҳофазаси соҳасида қарорлар қабул қилиш учун менежерни ахборот билан таъминлаш имконини бериш;

- корхона ходимлари, маҳаллий аҳоли ва атроф табиий муҳитни зарарли таъсир эҳтимолидан ҳимоя қилишини таъминлаш;

- экологик хавфли авариялар пайдо бўлиши эҳтимолини таҳдил қилиш;

- фирманинг атроф табиий муҳитта реал таъсирини аниқлаш;

- ташкилотни экологик сиёсат ва ишлаб чиқариш фаолиятини уларнинг экологик хавфсизлик даражасини ошириш мақсадларида таъминлашга йўналтириш.

Халқаро стандартларга мувофиқ (ISO14010) экологик аудит текширишининг асосий тамойилларига қўйидагилар киради:

1) Мақсад ва ҳажмни аниқ белгилаш. Бунда аудитор текширувларнинг мақсадини унинг ташаббускорлари белгилайди, ҳажми ва тафсилоти, чуқурлиги, мақсадлар ҳисобга олинниб аниқланади.

2) Объективлик, холислик ва асослилик. Бу талабларга риоя қилиш учун аудитор гуруҳи аъзолари улар текшираётган фаолиятдан холис бўлишлари керак, улар нообъектив ва нотўғри фикрга эга бўлишдан озод бўлишлари лозим.

Аудитор гуруҳи аъзолари тегишли билимларга, малака ва тажрибага эга бўлишлари керак. Экоаудиторларга касбий ва бошқа талабларнинг тўлиқ таркиби ISO 14012 стандартида берилган.

3) Тегишли касбий эҳтиёткорлик. Аудитор гуруҳи аъзолари билан мижозлар ўртасидаги муносабатлар конфиденцијал (маҳфий, яширин) ва оқилона бўлиши керак. Аудитор гуруҳи аъзолари, агар қонун шуни талаб қилмаса, аудит жараёнида олинган ахборотлар ёки хужжатларни ёки охирги хulosаларни

ҳар қандай учинчи томонга мижоздан (яъни аудит ташаббус-коридан) рухсат олмасдан ошкор қилиши мумкин эмас. Бу ҳолат ташкилотдан рухсат олишга ҳам тегишлидири.

4) Тизимлилик. Экологик аудитни тегишли турдаги текширишлар учун ишлаб чиқарилган асосий тамойиллар ва раҳбарий кўрсатмаларга мувофиқ ўтказиш керак.

5) Аудит мезонларини белгилаш; ўрнатилган мезонларга асосланиб аудитор маълумотлари тўлиқлиги ва зарур сифати аниқланади.

6) Аудит натижалари ва хulosаларининг ишончлилиги.

7) Аудитнинг келишилган мақсадлари ва ҳажмини ҳисобга олиб аудитор хulosасининг тўлиқлиги.

Бу тамойиллардан кўриниб турибдики, экоаудит ташқи, яъни корхонадан ташқаридан юборилган ташаббус билан ўтказиладиган, шунингдек, ички экоаудит, яъни текширилувчи ташкилот қарори билан ўтказиладиган турларга бўлинади. Мамлакат миллий қонунчилигини ҳисобга олиб аудитни мажбурий (яъни меъёрий хуқуқий актлар бевосита ўрнатилган ҳаракатларда ўтказиладиган) ва ташаббус аудитига (яъни хўжалик фаолияти субъектининг ўз ташабbusи билан ўтказиладиган) ажратиш мумкин. Барча ҳолларда аудит ташабbusчиси (у яна буюртмачи ёки мижоз деб ҳам аталади) аудитор ташкилоти билан тегишли шартнома тузади. Шартномада аудитор текшируванинг мақсади, ҳажми, даврийлиги белгиланади. Мажбурий аудитда шартнома шакли мамлакатнинг меъёрий-хуқуқий актлари билан белгиланиши мумкин.

Амалиётда экоаудитнинг қўйидаги турлари қўлланилади:

1. Тизимли аудит – корхона ташкил қилинини ва унинг жараёнларини уларнинг тузилиш ва функционал ишга лаёқатлилиги нуқтаи назаридан тадқиқ этиш.

2. Жараёнлар аудити – маълум ишлаб чиқариш жараёнлари ва процедуралари атроф-муҳитни муҳофаза қилиш учун тадбирлар нуқтаи назаридан текшириш.

3. Назорат аудити – масалан, қонунчилик кўрсатмаларининг бажарилишини текшириш.

4. Алоҳида сабаблар бўйича аудит, масалан,

• маҳсус чиқиндиларни ишлаш аудити;

• аҳоли саломатлигига ишлаб чиқариш жараёнларининг таъсири аудити;

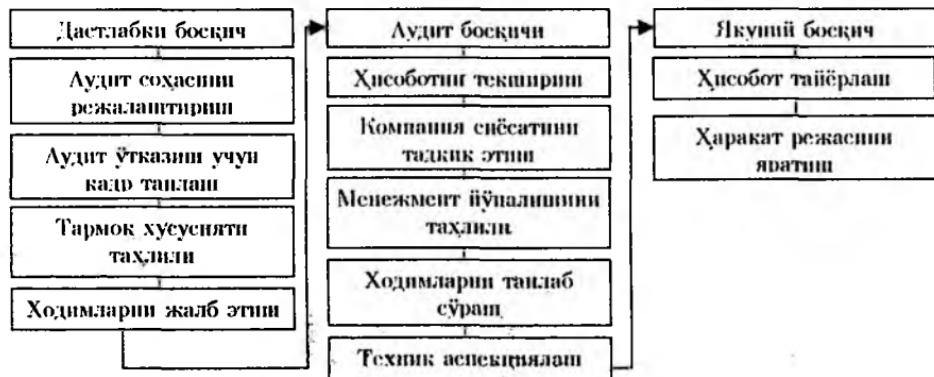
• маҳсулот аудити (маҳсулотнинг экологик ҳаёт даври);

• маҳсулот сифати аудити;

• атроф-муҳитга корхонанинг ташланмалари (оқавалари) аудити.

5. Атроф-мухитни мухофаза қилишни бошқариш тизими аудити – ташкилотларга уларни экологик сиёсати ва мақсадларига тааллукли бўлган талабларни доимий бажарилишини аниқлашга ёрдам беришга йўналтирилади.

Экологик аудитни ўтказиш режаси қуйидаги асосий босқичларни ўз ичига олади:

2-чизма. Экологик аудит босқичлари

Ўзбекистонда экологик аудитнинг меъёрий асоси «Экологик экспертиза тўғрисида»ги (2002) қонун билан белгиланади.

4.4. Корхоналар фаолияти экологик натижаларининг индикаторлари

Корхоналар фаолияти экологик натижаларининг индикаторлари (КФЭНИ) унинг ахборот экологик тизимининг мухим элементиги бўлиб, экологик бошқарувнинг асосий муаммолари ечимини топишга ёрдам беради. КФЭНИ корхоналарнинг атроф-мухитта таъсирини режалаштириш, бошқариш ва назорат қилиш, шунингдек уларнинг табиат мухофазаси бўйича ҳаракат усуслари, харажатлари ва натижаларининг мухим воситаси бўлиб хизмат қиласи.

Индикаторлар тизими қуйидаги икки гурӯхга бўлинади: 1) Корхона фаолиятининг экологик натижалари индикаторлари; 2) Корхона фаолиятининг экологик шароитлари индикаторлари. Биринчи гурӯх, ўз навбатида, менежмент тизими экологик индикаторлари ва операция жараёнлари индикаторларига бўлинади. КФЭНТ тузилмаси 3-чизмада кўрсатилган ва қисқача таърифланган.

КФЭНИ тузилмаси менежмент амалиётининг асосан сифат кўрсаткичларидан замонавий миқдорий ва сифат кўрсаткичларига ўтаётганлигини кўрсатади. Ушбу тизимнинг афзал-

лиги, унинг асосида ётган ёндашувлар билан босгиланади ва қўйидаги тадбирлар занжирига асосланади: режалаштир – ба- жар – текшир – ҳаракат қил.

Корхоналар фаолиятининг экологик натижалари индикаторлари (КФЭНИ)	
<p>а. Менежмент тизими экологик индикаторлари (МТЭИ)</p> <p>Сиёсат ва дастурларни амалга ошириши (эринийлган мақсади ва режа кўрсаткичлари, шу жумладан, билимлар бўйича; экологик кайта тайёргартидан ўтган, экологик таклифлар берган, атроф-муҳит мухофазаси дастурларида катнашадиган ходимлар сони).</p> <p>Тартибга солувчи нормаларнинг бажарилшини (бажарилган ва бажарилмаган нормалар сони, экологик можаролар сони, уларнинг харажатлари; аудитор текширишлари бўйича режаларнинг бажарилиши ва бошқалар).</p> <p>Молиявий натижалар (экологик харажатлар (операция ва капитал харажатлар) экоинвестициялар рентабеллиги, ресурсларни тежаш натижасида харажатларни тежаш, тадқиқот экофондлари, экоможаролар бўйича экожавобгарлик размери).</p> <p>Ташки мухит билан ўзаро алоқалар (оммавий ахборот воситаларида фирманинг экофаоллиги тўғрисида чиқишлар сони, маҳаллий ахоли учун ўкув дастурлари, маҳаллий экоташаббусини молиявий кўллаш (спонсорлик), шу жумладан, табиатни асрар бўйича ва бошқалар).</p>	<p>1.2. Операция жараёнларининг экологик индикаторлари (ОЖЭИ)</p> <p>Таҳлил асосида аниқланган хомашё, материаллар ва энергия оқимлари, шу жумладан:</p> <p>ишилаб чиқариш ва упаковка учун материаллар (турлар бўйича дастлабки хомашё. Умумий ҳажми ва маҳсулот бирлигига, шу жумладан, сув истемоли, режаланган материаллар, упаковка, шундан қайта фойдаланилганлари), энергия (турлар бўйича, умумий ҳажми ва фойдаланиши самарадорлиги),</p> <p>а) маҳсулотлар (асосий ва қўшимча) маҳсулотлар ишилаб чиқариш, шу жумладан кайта даврланишга кодир бўлган, кайта даврланиган ва қайта ишланган чиқиндишлар ҳажми);</p> <p>б) корхона кўллаб-куватланишида экологик хизмат (масалан, корхона фойдаланилган токсик (захарли) чиқиндишлар ҳажми).</p> <p>Корхонанинг куввати ва жихозлари (шу жумладан, экологик жихозлари куввати ва жихозлари (шу жумладан, экологик жихозлар куввати, транспорт воситаларининг ёқилин сарфи, шу жумладан заҳарли газларни чиқариши камайтирувчи қурилмашлар, эгаллаган майдо ва бошқалар).</p>

2. Корхона фаолияти экологик шароитлари индикаторлари (КФЭШИ)

- чиқиндишлар бўйича (умумий ҳажми ва маҳсулот бирлигига токсик кайта даврланишга чиқиндишлар ҳажми (массаси); мустақил қайта ишланган бошқа корхоналарга берилган ва полигонлarda жойлаштирилган ҳажми);
- атмосфера ҳавосига чиқармалар бўйича (йиллик чиқармалар массаси, маҳсулот бирлигига ва бошқалар);
- сув ҳавозлари ва жой рельефига ташланмалар (йиллик ташланмалар массаси, маҳсулот бирлигига ва бошқалар)
- эмиссиянинг бошқа турлари (маълум жойларга шовкин таъсири, радиация, вибрация ва иссиқлик таъсири);

З-чизма. Корхоналар фаолиятининг экологик натижалари индикаторлари (КФЭНИ) тузилиши

4.5. Махсулот экологик ҳаётий даврини баҳолаш

Махсулот экологик ҳаётий даврини баҳолаш (МЭҲЦБ) амалиётда кенг қўлланилади. Бу инструмент асосий эътиборни корхонанинг ишлаб чиқариш ва маҳсулот истеъмоли (хизматлари) билан боғлиқ бўлган экологик таъсирига қаратади. Бунда ушбу таъсир (реал ва потенциал) маҳсулот ҳаётий даврининг ҳамма қўламида, «бешикдан қабргача», яъни хомашёни олишдан ва унга корхонанинг эга бўлишидан то маҳсулот ишлаб чиқаришгача ва сўнгра фойдаланиш ва утилизациягача тадқиқ этилади. Атроф табиий муҳитга таъсирини баҳолашнинг асосий параметрлари бўлиб табиий ресурслардан фойдаланиш, аҳоли саломатлигига таъсир, экологик оқибатлар хизмат қилади.

МЭҲЦБни қўллаш ва усулларининг хизмат қилиш соҳасида қўйидагилар белгиланади:

- маҳсулот ҳаётий даврининг турли пайтида экологик соҳани яхшилаш;
- саноат, давлат ёки нодавлат ташкилотларида қарор қабул қилиш (масалан, маҳсулотлар ёки жараёнларни стратегик режалаштиришда, муқобилини (устуворликни) аниқлашда, лойиҳалашда, қайта лойиҳалашда);
- тегишли экологик самарадорлик кўрсаткичларини, ўлчаш усулларини кўшиб, танлаш;
- маркетинг (масалан, экологик маркировка тизими ёки маҳсулотнинг экологик тозалиги тўғрисидаги декларация билан боғлиқ экологик давво аризаларида).

МЭҲЦБнинг асосий босқичларига қўйидагилар киради:

- фойдали қазилмаларни қазиб олиш жараёни;
- энергия ва хомашёни эгаллаш (олиш);
- ёғоч ресурсларидан фойдаланиш;
- сув ва энергиядан фойдаланиш;
- ташиш ва у билан боғлиқ бўлган атроф-муҳит учун хавфлар ёки ресурслардан фойдаланишининг самарадорлиги;
- маҳсулотни ишлаб чиқариш жараёнида атроф табиий муҳитга турли чиқармалар;
- хавфли субстанцияларни ишлаб чиқариш;
- якуний маҳсулот истеъмоли жараёнида юзага келиши мумкин бўлган хавфлар;
- чиқиндилардан қайта фойдаланиш, қайта даврлаптириш ва чиқиндиларни жойлаштириш.

МЭҲЦБни сут ишлаб чиқариш мисолида таҳлил қиласиз.

4-чизма. Сут стихийтариштегінің экологик ҳаёттій давриппа бағытланған босқычлары (Gedellergh., Mattsson B., 2000, p. 51).

Маңсулот экологик ҳаёти таҳлили маңсулот экологик балансин түзиш билан яқунланади. Бундай балансны түзишде корхонанинг атроф табиий мұхитта түзилмавиіт аралашуві қўйидагича тадқиқ этилади:

- майдонлардан фойдаланиш: фойдаланиш тури ва интенсивлиги;
- иморат қурмоқ: күриниши ва шакли, қурилаёттан ерга таъсири;
- ер қазиши ишлари: ишлаб чыкаруш ва маъмурый биноларни қуришда, коммуникацияларга қўшишда;
- асосий воситалар;
- омбор захиралари;
- атроф табиий мұхитта узоқ муддатлы салбий таъсир кўрсатиш (масалан, тупроқнинг оғир металл тузлари билан ифлосланиши).

4.6. Экологик контроллинг

Экологик контроллинг «Экологик менежмент»нинг нисбатан янги ахборот-таҳлил инструментлари қаторига киради. Хозирги пайтда экологик контроллинг фирмани бошқариш тизи-

мида ахборот билан таъминлаш ва фойдаланиши жараёнлари ни мувофиқлаштиришга йўналтирилган менежериал вазифани бажаради. Бошқача айтганда, контроллинг ташкилотнинг самарали ишини менежмент вазифаси орқали ахборот инструментларини асослаб бериш ва қўллаш ўйли билан таъминлаши керакки, унда айрим, ўзига хос меҳнат тақсимоти натижасида тобора ихтисослашган ахборот инструментларини мувофиқлаштириш амалга ошадиган бўлсин.

Контроллингнинг аниқ инструментлари маҳсус (ёки айрим) ва тўппа-тўғрига бўлинишлари мумкин. Маҳсус контроллинг инструментлари менежментнинг айрим кичик тизимлари фаолиятини мувофиқлаштиради, тўппа-тўғри контроллинг инструментлари эса ана шундай бир нечта кичик тизимларни бирлаштиради. Контроллингнинг маҳсус инструментлари, масалан, ташкилий тизим, ходимларни бошқариш тизими, ахборот тизимнинг ўзи, режалаштириш тизими ва назорат тизими каби муҳим кичик тизимларнинг фаолиятини мослаштириш ва ахборот билан таъминлашга йўналтирилади. Тўппа-тўғри инструментларга, яъни барча асосий кичик тизимлар ва менежментнинг кичик вазифасини тизиб турадиган, бирлаштирадиган ва мувофиқлаштирадиган инструментларга, масалан, ички фирма нархлари киради. Бу нархлар корхона кичик тизимлари ишларининг самарадорлигини аниқлашда ёки фирма бўлимларини тўғридан-тўғри бошқариш учун бюджетлаштириш тизимида қўлланилиши мумкин.

Эко-контроллинг қўйидаги учта асосий вазифани бажаради:

- ахборот таъминлашини мувофиқлаштириш (атроф-мухит муҳофазаси учун маълумотларни аниқлаш ва ишлай).
- фирманинг режаларини мувофиқлаштириш (стратегия ва оператив тадбирларни ишлаб чиқиши).
- назоратни мувофиқлаштириш (далилий ва режа кўрсаткичларини таққослаш).

Экоконтроллинг менежментни қўллаб-қувватловчи, тўппа-тўғри мувофиқлаштирувчи, корхона фаолиятини такомиллаштирувчи вазифани бажаради. Бунда экоконтроллинг кўп усулларни қўллайди. Булар қаторига таҳлил, четга чиқишини таҳлил қилиш, эрта аниқлаш тизими, сценария таҳлили, қийматнинг экологик занжири таҳлили, экоаудит, экологик бухгалтерия ҳисоби экобаланс, экологик индикаторлар, назорат рўйхатлари, экологик ҳайётӣ даврлар таҳлили, экологик лойиҳалар учун лойиҳалар расчёти (ҳисоби) ва бошқа усуллар киради.

Экоконтроллингни стратегик ва оператив турларга бўлиш мумкин (7-жадвал).

Стратегик ва оператив экоконтроллинг нисбатлари

	Стратегик экоконтроллинг	Оператив эко-контроллинг
Менежмент мақсади	Корхонанинг узоқ муддатда мавжуд бўзинини таъминлаш	Эмиссия, хавф-хатар ва ресурсларни камайтириш
Контроллинг мақсади	Нітисодий муваффақиятнинг узоқ потенциали ва буниши учун зарур ресурсларни таъминлаш	Жараёнларнинг экосамародорлиги
Мақсадни параметрилар	Маҳсулотлар, жараёнларнинг экологик изчилигига ва жамиятда экологик масалаларнинг ифода қилинishiга таъсири	Чининдилар ҳажми, энергия иштэмоли, материал сифими
Размерлиги	Имкониятлар, хатарлар, истунаик, заифлик	Ҳажмлар, оғирлик, токсиклик
Ахборот манбаси	Ташкил мухит	Экологик ахборот тизими

Экоконтроллинг мақсад қўйиш, қўйилган вазифаларни (режаларни) бажариш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш даври жараёнларини амалга оширади (5-чизма).

5. Чизма. Экоконтроллинг вазифалашувининг механизmlари.

Қисқача хulosалар

«Экологик менежмент» инструментлари экологик бошқарув воситалари, усуллари маъносини беради. Уларни «Экологик менежмент» учун ахборотларни аниқлаш, баҳолаш ва қўллаш усуллари сифатида тушуниш мумкин.

«Экологик менежмент» инструментлари белгилари, моҳияти ва мазмуни бўйича турлича туркумлаш мумкин: оддий (статик) ва фаол (динамик);

Экологик ахборот тизимлари (ЭАТ) табиатдан фойдаланувчилар фаолиятининг атроф табиий муҳит (АТМ)га таъсирини акс эттиради ва уни баҳолаш имконини беради. ЭАТ ички ва ташқи адресатлар учун экологик ахборотларни аниқлайди, қайта ишлайди, баҳолайди, уларга миқдорий шаклда етказиб беради.

Экологик баланслар корхоналар ахборот тизимларининг элементи бўлиб, улар корхонанинг АТМа таъсирини ҳисобга олишнинг турли тизимларини ўз ичига олади.

Экологик аудит ички фирма потенциали, экологик таваккалчилик (хавф-хатар) ва имкониятларни тизими текшириш инструментидир. Шу нуқтаи назардан экоаудит ўзига хос мақсад ва вазифаларга эга. Экоаудитнинг асосий тамойили қуидагилар: мақсад ва ҳажмни аниқ белгилаш; тизимлилик; аудит мезонларини белгилаш; аудит натижалари ва хulosаларининг ишончлилиги; аудитнинг келишилган мақсадлари ва ҳажмини ҳисобга олиб, аудитор хulosасининг тўлиқлиги.

Экоаудит ташқи ва ички, тизимли, жараёнлар аудити, назорат аудити, алоҳида сабаблар бўйича аудит, атроф-муҳитни муҳофаза қилишни бошқариш тизими аудитига бўлинади.

Корхоналар фаолияти экологик натижаларининг индикаторлари (КФЭНИ) корхоналарнинг атроф-муҳитга таъсирини режалаштириш, бошқариш ва назорат қилишнинг, ҳаракат усуллари, ҳаражатлари ва натижаларининг муҳим воситаси бўлиб хизмат қиласди. Индикаторлар тизими икки гурухга бўлинади: 1) корхона фаолиятининг экологик натижалари индикаторлари. Улар ўз навбатида қатор индикатор кичик рўйхатларига бўлинади. КФЭНИ тизими «режалаштир–бажар–текшир–ҳаракат қил» тадбирлари занжиридан иборатdir.

Маҳсулот экологик ҳаётий даврини баҳолаш (МЭХЦБ) инструменти асосий эътиборни корхонанинг ишлаб чиқариш ва маҳсулот истеъмоли (хизматлари) билан боғлиқ бўлган экологик таъсирига қаратади. Бунда маҳсулот ҳаётий даври хомашёсини олишдан ва унга корхона эгалик қилишидан то маҳсулот ишлаб чиқаришгacha ва сўнгра фойдаланиш ва утилизациягача

тадқиқ этилади. Атроф табиий мұхиттегі таъсирни баҳолашнинг асосий параметрлари бўлиб табиий ресурслардан фойдаланиш, аҳоли саломатлигига таъсир, экологик оқибатлар хизмат қиласди. МЭҲЦБ қўп усувларга асосланади ва бир неча босқичлардан иборат бўлади. Маҳсулот экологик ҳаёти таҳлили маҳсулот экологик балансини тузиш билан якунланади.

Экологик контроллинг фирмани бошқариш тизимида ахборот билан таъминлаш ва фойдаланиш жараёнларини мувофиқлаштириш вазифасини бажаради. Экологик контроллинг маҳсус (ёки айрим) ва тұшка-түғри (сквозной) инструментларга бўлинади. У стратегик ва оператив турларга ҳам бўлинади. Барча ҳолларда экологик контроллинг хилма-хил тадқиқот усувларидан фойдаланади.

Назорат ва мұхокама учун саволлар

1. Экологик менежмент инструментлари нима? Уларнинг аҳамияти ва қўлланилиш соҳалари ҳамда йўналишларини тушунтиринг.

2. Экологик менежмент инструментлари қандай белгиларга қараб туркумланади?

3. Оддий (статик) ва фаол (динамик) менежмент инструментлари нима? Уларнинг фарқини тушунтиринг.

4. Экологик ахборот тизимлари нима? Уларнинг хусусиятлари ва экологик баланслардаги ўрнини тушунтиринг.

5. Экологик баланслар ва уларнинг хусусиятларини таърифланг. Экологик балансларнинг учта конструкциядан тузилишини билиб олинг.

6. Харажат – ишлаб чиқариш баланси, жараёнлар баланси, маҳсулотлар баланси нима?

7. Экологик ҳисоб ва унинг асосий хусусиятларини билиб олинг.

8. Экологик ҳисобнинг усулий инструментлари қандай хусусиятларга эга?

9. Атроф-мұхит мухофазасига алоқадор баланснинг активлари ва пассивларини билиб олинг.

10. Экологик аудит нима? Унинг мақсад ва вазифаларини тушунтиринг.

11. Амалиётда экологик аудитнинг қандай турлари қўлланлади? Экологик аудитни ўтказиш режасини тушунтиринг.

12. Корхоналар фаолияти экологик натижаларининг индикатори нима? Уларнинг аҳамияти ва хусусиятини билиб олинг.

13. Маҳсулот экологик ҳаётий даврини баҳолаш нима? У қандай аҳамият ва хусусиятларга эга?

14. Экологик контроллинг нима? Унинг аҳамияти ва хусусиятларини билиб олинг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий мухитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий хужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
3. Голуб А., Струкова Е. Экономика природных ресурсов. - М., 1998.
4. Пахомова Н., Эндрек А., Рихтер К. Экологический менеджмент Учебное пособие. Спб: Питер, 2003.
5. Серов Г. Экологический аудит. -М., 1999.
6. Экологический учет на предприятиях. Конференция ООН по торговлю и развитию. -М., 1997.
7. Царегородцев М., Сенокосов Л., Петрунин В. Платежи за пользование природными ресурсами. -М., 1998.
8. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менеджмент. -Т.: Мехнат, 2000.

ЭКОЛОГИК БОШҚАРУВНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ

5.1. Экологик бошқарув тизимининг умумий хусусиятлари

Экологик бошқарув тизими табиий ресурслар, жамиятнинг табиий яшаш мухити ва унинг ижтимоий-иктисодий ривожланиши ўртасидаги алоқаларга маълум даражада таъсир кўрсатиш ва шу мақсадда ушбу муносабатларни мувозанатлашириш, яшаш мухитини сақлаш ва такрор ишлаб чиқаришни акс эттиради. Экологик бошқарув танланган мезонлар бўйича ушбу муносабатларни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтказишини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан экологик бошқарув атроф-мухитга хилма-хил таъсир кўрсатишнинг (фойдаланиш ва муҳофаза қилиш) ташкилий тузилмасини, режалаштириш, масъулиятни тақсимлаш, амалий усуллар, процедуralар, жараёнлар ва ресурсларни экологик сиёsat йўналишида бошқарувнинг кўзланган мақсад натижаларига эришиш ва уларни амалга оширишини ўз ичига олади.

Экологик бошқарув зарур ахборотларга асосланиб амалга оширилади ва атроф-мухитнинг бошқариладиган мажмуи ишлаб туришини қўллаб-куватлашга ёки яхшилашга йўналтирилади. У қўйилган вазифаларни бажариш учун белгиланган ва изчил ҳаракатларни ифодалайдиган режалар, дастурлар асосида маҳсус бошқарув идоралари ёки бошқарув механизмилари орқали амалга оширилади. Бунда табиий тизимларда амал қиласидиган ўз-ӯзини бошқариш хусусиятлари ҳар томонлама тўла хисобга олиниши керак.

Экологик бошқарув қуйидаги қоидалар асосида амалга оширилади: 1) у маълум мақсадни амалга оширишга йўналтирилади; 2) амалга оширилган ёки ошириладиган тадбирларнинг бошқарилаётган обьектлар мажмуига ижобий ва салбий таъсирини (ёки уларнинг реакциясини) билиш; 3) табиий-ресурс ва экологик-иктисодий потенциалнинг обьектив чекланишларини ҳисобга олиш; 4) барча жараёнларнинг ижобий самарасини кучайтириш асосида уларни кутилган моддий энергетик тескари алоқалар пайдо бўлишига йўналтиришнинг мақсадга мувофиқлиги; 5) экологик бошқарув иерархик ташкил этилиши керак, улар ўз навбатида қуйидагиларни талаб қиласиди: а) қуий бўғин ҳаракатлари худудий-вақт (муддат) иерархияси бўйича юқори даражани мос ҳолда тўлдириши; б) олий бўғинлар қуий бўғинлар ишлашига ҳалақит бермаслиги; в) бошқарув бўғинлари энг кам даражага туширилиши; 6) бошқарув-

нинг оптимал бўлиши; 7) бошқарувни унга мос келадиган бошқариш шакллари асосида ташкил этиш; 8) бошқарув самара-дорлиги мақсадларига ушбу тадбирлар ва ижтимоий зарур ҳаракатлардан қутилаётган катталиқдаги ижобий натижаларнинг йифиндинсини мослаштириш тартибларининг қўйилиши; 9) бошқарув қарорлари жисмоний ва маънавий ҳаракатлардан холи бўлиб, ўз вақтида қабул қилиниши; 10) бошқарув доимо башорат (прогноз) йўналишида бўлади ва муддат бўйича экологик-ижтимоий-иктисодий оқибатларни ҳар томонлама чуқур ҳисобга олади ва эҳтимол тутилаётган вазиятнинг кўп вариантила таҳлилига асосланади; 11) бошқарув тизими мослашган бўлиши, яъни тузидиши ва ишлаш усулларини тўпланган иш тажрибалари ва бошқарувнинг ташқи шароитлари ва мақсадлари ўзгаришлар мувофиқ ўзгартириши керак.

Экологик бошқарув тизими табиат тизимларида амалга ошириладиган ўз-ўзини бошқариш тизими билан жонли табиат тизимининг табиий бошқарилиши ва инсон бошқарув тизимлари ва стратегиялари ўртасидаги катта фарқлар мавжудлиги қатор зиддиятлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Булар қўйидагиларда ўз ифодасини топлади:

1) Табиатдаги жараёнлар хилма-хиллик оптимуми ва биологик маҳсулдорликнинг минимумида олий биомассага эришишга йўналтирилган. Одамлар эса хилма-хилликнинг (монокультура) ва умумий биомассанинг минимумида (биомасса максимуми ўсимликлар ва ҳайвонларнинг фойдали қисмларида тўпланиши керак) ёки иккиласми биомассанинг (уй ҳайвонлари) устунлигига максимал фойдали маҳсулотга (ҳосилдорликка) интиладилар;

2) Табиат «нуқтаи назаридан» маданий ўсимлик навлари ёки уй ҳайвонлари зотлари табиат тизимларининг ўз-ўзини бошқарувда йўқотиб юборилиши керак бўлган аномал (нормал), генетик ўта бир хил ва биологик ёмон мослашган индивидлар мажмуи ҳисобланади. Табиатдан фойдаланишини бошқаришда ушбу ҳолат ҳисобга олиниши керак. Бу конфликт (қарама-қаршилик) маданийлашган экотизимларни парваришилашнинг агротехник ва бошқа усуллари ва ҳудудларни экологик оптималлаш тадбирлари орқали бартараф қилиниади ва шунга мувофиқ маълум даражада табиий-антропоген мувозанат еақлаб қолинади.

Экологик бошқарув қаттиқ ва юмшоқ бўлиши мумкин. Қаттиқ бошқарув бевосита «буйруқбозлик» бошқаруви бўлиб, унда табиатдан фойдаланиш, табиий ресурслар ва тизимларни бошқариш, қоида тариқасида, табиий жараёнларга техник ва технологик таъсир қилиш ва аралашиш, табиатнинг ўз механизмлари ва тизимларини тубдан қайта ўзгартириш йўли билан

«тузатиш» амалга оширилади (масалан, ер ҳайдаш, дарёларга тұғонлар қуриш ва. б.). Қатъий бошқарув әнд үкіори хұжалик самарасини беради, лекин бу самара қисқа вақт оралиғида (интервалида) ва маҳаллий ва миңтақавий миқёсда, уларни құллаш табиий-ресурс потенциалини емиришга олиб келмаган шароитда содир бұлади. Қатъий бошқарув табиий тизимларни сунъий үта ұзартыриш ёки бенихоя ёшартыришга асаосланади. Шу муносабат билан у асосан юмшоқ бошқарув йүли билан амалга ошириладиган экологик мувозанатни құллаб-құвватлайдын тадбирларнинг ижро этилишини талаң қиласады.

Юмшоқ бошқарув табиатдан фойдаланишда билвосита, четдан таъсирға қоюда тариқасида, табиий механизмларнинг ұз-зини табиий тартибға солишидан фойдаланиш ёрдамида амалга оширилади. Бунда ушбу механизмларни техник конструкциялаш йўлидан ҳам кенг фойдаланилади. Агротехникалық мелиорацияси бунга яққол мисол бұлади. Юмшоқ бошқарув истиқболли ва келажак (ноосфера) бошқарувидир.

5.2. Экологик бошқарув тизимлари ва уларнинг тамойиллари

Экологик бошқарув тизимлари ғоят мұраккаб бўлиб, улар куйидаги таркибий қисмлардан ташкил топади:

- бошқарув тамойиллари ва құлланиладиган усуллар;
- бошқарув ҳаракатларининг барча қисмлари тұплами (ташкил этиш, прогнозлаш, нормалаштириш, режалаш, назорат ва тартибға солиши, ҳисоб ва ҳисобот, таҳлил, ахборот тұплаш ва қайта ишлаш);
- бошқарув тузилиши;
- бошқарув ходимлари;
- қабул қилинган нормалар ва қоидалар;
- техник воситалар.

Экологик бошқарув тизимининг асосини маълумотлар бандын иборат бўлган ахборотлар ташкил этади. Масалан, фойдали қазилма конларининг ва фойдали қазилма конлари аниқланиши эҳтимоли бўлган истиқболли ер қаъри участкаларининг давлат ресурслари ахборотлари минерал хомашё базасини ұзлаштыриш ва янада ривожлантириш истиқболларини аниқлаш ва уларни бошқариш мақсадида тұпланади. Давлат реестри саноат йўсинада ұзлаштыришга тайёрланған ҳар бир кон бўйига конни геологик-иктисодий баҳолаш натижалари ва уни ишлатиш шароити ҳақидаги, чиқарыб олинаётган минерал хомашё микдори ва сифати ҳамда унинг бозор конъюнктураси ҳи-

собга олинган ҳолдаги қиймати ҳақидағи маълумотларни ўз ичига олади. Бу маълумотлар, ўз навбатида, минерал-хомашё ресурсларидан фойдаланиш ва уларни мухофаза қилишни бошқаришга дастлабки асос бўлиб хизмат қиласи.

Экологик бошқарув мақсадга мувофиқ таъсир сифатида бошқарув ҳаракатларининг маълум кетма-кетлиги бўлиб, қатор бошқарув ричаглари тизимидан фойдаланади. Бошқарув жараёнлари ўз-ӯзини тартибга солувчи тизимларга хос бўлиб, улар ўзгарувчан атроф-муҳит шароитида ўзларининг асосий хоссаларини сақлаб қолиш қобилиятига эга бўладилар. Бошқарувнинг қуйидаги умумий элементларини ажратиш мумкин: бошқарув объекти ва субъекти, тўғри ва тескари ахборот алоқалари, экологик ва ижтимоий муҳит. Бошқарувнинг объекти ва субъекти улар ўртасида юзага келадиган алоқаларнинг пайдо бўлиши билан бошқариладиган ўзгарувчан (динамик) тизимни ташкил этади.

Табиий ресурсларни бошқариш уларнинг манбаларига сунъий таъсир кўрсатиши бўлиб, тикланмайдиган ресурсларни энг кўп даражада қазиб олиш ёки тикланадиган ресурсларни ўз-ӯзини тиклашга тўлиқ эришиш мақсадларини ҳамда чиқиндисиз технологияни ривожлантириш имкониятларини максимал ҳисобга олишини кўзда тутади. Атроф табиий муҳитни бошқариш атроф-муҳитга ишлаб чиқариш ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотларнинг зарарли таъсирини чеклайдиган норма ва талабларнинг бажарилиши ҳамда табиий ресурслардан рационал фойдаланиш, уларни тиклаш ва такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди.

Бу фаолият кўп ҳолларда қуйидаги натижаларга эришишга йўналтирилади:

1. Фойдали қазилма конларидан рационал фойдаланиш;
2. Атроф-муҳит элементлари назорати ва бошқарув тизимлари самарали ишлаши ва уларнинг барча бирлашмалар, корхоналар, фирмалар хизмати билан алоқалари самарасини ошириш;
3. Атмосферанинг чиқармалар билан ифлосланишини тўлиқ бартараф этиш ёки меъёрий талаблар даражасида ёки ундан пастроқ бўлишига эришиш;
4. Сув сарфини камайтириш;
5. Сув объектлари ташланмалар билан ифлосланишини тўлиқ бартараф этиш ёки меъёрий талаблар даражасигача камайтириш;
6. Тупроқ ва ер ости бойликлари ифлосланишини меъёрий талаблар даражасигача ёки ундан камроқ даражагача камайтириш;
7. Фойдали қазилма конларини комплекс ўзлаштириш ва чиқиндисиз технологияни қўллаш асосида йўлдош, қўшимча маҳсулотлар ва иккиласми ресурслардан тўлиқ фойдаланиш;

8. Фойдали қазилмаларнинг исроф бўлишини энг кам даражага тушириш ва уларнинг кўпайишига йўл қўймаслик;

9. Тоғ-кон саноати корхоналари маҳсулотларига экологик асосланган талабларга риоя қилинишини таъминлаш.

Бу тадбирларнинг кўпчилигини амалга ошириш иқтисодий ричаглардан тўлиқ фойдаланиш билан узвий боғлиқдир.

Экологик бошқарув тизими қуидаги асосий тамойилларга асосланади:

1. Бажариладиган вазифалар ва ваколатнинг бўлиниши мақсадларида бошқарув меҳнати тақсимоти.

2. Дастрлабки ахборот оқимлари ва бошқариладиган объектлар барча қисмларини ҳаракатга келтирувчи командани марказлаштириш.

3. Ҳокимият масъулиятни (жавобгарликни) тақсимлаш, фармойиш бериш хукуқи ва бўйсунишга мажбур қилиш идораси сифатида.

4. Келишимлар, нормалар, меъёrlар, стандартларга риоя қилиш интизоми.

5. Бир раҳбар ва бир ҳаракат дастури мавжудлигига раҳбарлик бирлиги ва уларнинг бошқарув тузилмасининг тўғри таркиби ва яккабошчилик (бир бошлиқ раҳбарлии) билан таъминланиши.

6. Хусусий манфаатларни умумий манфаатларга бўйсундириш.

7. Ўз вазифаларини яхши бажарганлик учун рағбатлантириш (иш ҳақи, мукофотлар, фойда олишда иштирок этиш);

8. Ўзининг аниқ вазифалари бўлган раҳбарлик лавозимларининг олий бўғинидан тортиб, то қуий бўғингача зарур иерархияси мавжудлиги.

9. Тартибининг мавжудлиги, яъни ҳар бир шахс учун маълум ўринга ва ҳар бир шахс учун ўз ўрни бўлишига эришиш.

10. Адолатлилик ва унинг хайриҳолик ва адолатлилик, ходимларнинг ўз хизмат вазифаларини бажаришини рағбатлантириш билан қўшилиши.

11. Ўз вазифаларини стабил бажаришни таъминлайдиган ходимлар таркибининг доимийлиги.

12. Ходимлар фаоллиги ва уларнинг касбий маҳорати ўшини таъминлайдиган ташаббускорликнинг мавжудлиги.

5.3. Экологик мониторинг

Экологик бошқарув табиат ҳолати ва унда турли жараёнлар ривожланиши тўғрисидаги экологик ахборотларни тўплаш, қайта

ишилаш, сақлаш ва улардан фойдаланишни ўз ичига олади. Мониторинг ўрганилаётган объективнинг ҳолатини тартибга солинган кузатиш мајмуаси ва унда содир бўлаётган ўзгаришилар динамикасини тасвирлаш, вазият ривожини прогнозлашни билдиради.

Экологик мониторинг атроф табиий муҳитнинг комплекс мониторингини ташкил этиш ҳисобланади. У инсон яшайдиган муҳит шароити ва биологик объекtlар (ўсимлик, хайвонлар, микроорганизмлар), экотизимларни доимий баҳолашни таъминлаиди, шунингдек табиий муҳит шароитларининг нокулай томонга ўзгаришилари га йўл қўймайдиган тадбирларни амалга оширишни тавсия этади.

Атроф табиий муҳит мониторинги Узбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш түғрисида»ги (1992йил) қонуни 28-моддасига мувофиқ қўйидаги мақсадни амалга оширишни қўзда тутади:

«Узбекистон Республикаси худудида атроф табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларини кузатиш, ҳисобга олиш, уларга баҳо бериш ва уларнинг истиқболини белгилашни таъминлаш мақсадида атроф табиий муҳитнинг давлат мониторинги тизими ташкил этилади.

Атроф табиий муҳитнинг ҳолати, табиий ресурслардан фойдаланиш устидан кузатув маҳсус ваколат берилган идоралар, шунингдек, фаолияти атроф табиий муҳитнинг ҳолатини ёмонлаштирадиган ёки ёмонлаштириши мумкин бўлган корхоналар, ташкилотлар, муассасалар томонидан амалга оширилади...».

Экологик мониторингнинг ахборот мақсадларига қўйидагилар киради:

- табиий муҳит сифати қўрсаткичларини олиш;
- биосферанинг энг кўп зарарланган участкаларини аниқлаш ва уларни миқдорий баҳолаш;
- эрта хабардор қилиш қўрсаткичларини олиш.

Экологик мониторинг қўйидаги вазифаларни бажаради:

1. Табиий муҳит, геотизимлар, табиат объекtlари ва уларга антропоген таъсир қўрсатувчи манбаларни доимий кузатиш ва сифат жиҳатидан баҳолашни амалга ошириш.

2. Табиат объекtlарига сезиларли зарар етказишдан олдин салбий таъсирнинг сабаблари ва йўналишини олдиндан аниқлаш.

3. Аҳоли яшаши муҳитининг экологик шароитлари, биологик объекtlарнинг ҳолати, шунингдек, экотизимларнинг функционал яхлитлигини узлуксиз баҳолаш.

4. Салбий омилларнинг кучайиб боришида объект ва тизимларга тузатиш таъсирини белгилаш.

Экологик боқарув экологик мониторинг хизматидан табиат муҳофазаси ва экологик хавфсизлик мақсадлари учун қўй-

идаги объектлар гурхы ва уларнинг ўзаро алоқалари тўғрисида қуийдаги ишончли ва тўлиқ ахборотларни олиши мумкин:

- биотик мухит (ўсимлик ва ҳайвонот дунёси);
- абиотик мухит (ўзаро боғлиқ табиат компонентлари, саноат комплекслари ва аҳоли яшаш манзиллари);
- антропоген таъсир объектлари;
- ижтимоий-иқтисодий тизимлар.

Бу объектлар тўғрисидаги ахборотлар уларнинг ўзаро алоқалари ва ўзаро таъсирини ҳисобга олиб, асосланган экологик бошқарув қарорларини қабул қилиш имконини беради. Бу объектлардан ҳар бирининг ҳолатини аниқлаш учун турли асбоблардан фойдаланиш асосида экологик назорат амалга оширилади.

Экологик назорат Узбекистон Республикаси «Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида»ги (1992йил) қонуннинг 29-31-моддаларига мувофиқ қуийдаги учта асосий даражада амалга оширилади:

- давлат табиий мухит ҳолатини кузатиб бориш хизмати ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати;
- табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий, ишлаб чиқариш назорати;
- табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назорати.

Давлат атроф табиий мухит ҳолатини кузатиб бориш хизмати «табиий мухитда содир бўлаётган физик, кимёвий, биологик жараёнларни, атмосфера ҳавоси, тупроқ, ер усти ва ер ости сувларининг ифлосланиш даражасини, ифлосланишининг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсига таъсири оқибатларини кузатиб бориш, манфаатдор ташкилотлар ва аҳолини атроф-муҳитда бўлаётган ўзгаришлар ҳақида жорий ва Ѣшилинч ахборотлар ҳамда бу мухит ҳолатига оид тахминлар билан таъминлаш мақсадида ташкил этилади» (30-модда). Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати давлат ҳокимияти ва бошқарув идоралари, маҳсус давлат табиатни муҳофаза қилиш идоралари томонидан амалга оширилади (31-модда).

«Вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларнинг экология хизмати шу вазирлик, давлат қўмитаси ёки идора тасарруфидаги корхоналар ва ташкилотлар фаолияти устидан табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий назоратни амалга оширади. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги ишлаб чиқариш назоратини корхоналар, биланмалар, ташкилотларнинг экология хизматлари амалга оширади, табиатни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни тиклаш, атроф-табиий мухитни соғломлаштириш, табиатни муҳофаза қилишга доир қонунларнинг талаблари юзасидан дастурлар ҳамда айрим тадбирлар ижросини текшириш мақсадини кўзлайди» (32-модда).

«Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назоратини жамоат бирлашмалари, меҳнат жамоалари, фуқаролар амалга оширадилар» (32-модда).

Экологик мониторинг тизимини янада тacomиллаштириш мунтазам кузатувларнинг технологик даражасини такомиллаштириш (намуналар олиш, ўлчовларнинг аниқлиги, таҳлилларнинг сифати ва шу кабилар) йўлидан ҳам, мониторинг тармоғини кенгайтириш ва ноаниқ ифлослантириш манбаларини (коллектор-зовур сувлари, маиший оқава сувларини марказлаштирилган ҳолда ташлаб юбориш, йўл транспорти) тўлиқроқ қамраб олиш йўлидан ҳам бормоғи керак.

Шунингдек, мониторинг учун, тупроқ эрозияси ва ерлар бузилиши, сел оқимлари ва тоғ кўчиш ходисалари, ерларнинг чўлга айланиши ва атроф табиий муҳитга бошқа салбий таъсир кўрсатишга доир маълумотларни тўплаш ва таҳлил қилиш учун аста-секин тузилмалар барпо этиш ҳам зарур бўлиб, тармоқ ва экологик сиёсатини ишлаб чиқиш вактида уларни ҳисобга олиш мухимdir.

Мамлакатнинг ҳамма туманларида сув ва газнинг амалда сарфланишини счетчиклар ёрдамида ўлчашга ўтиш сув ва газдан фойдаланишни экологиялаш учун ахборот шароитларини яратиш соҳасидаги энг долзарб чорадир. Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузурида ташкил этилган Давлат кадастрлари ягона хизмати (ДКҲ) ни янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга алоҳида эътибор бериш керақ.

«Ўзгеодезқадастр» республика худудида ҳамма қадастрларнинг (уларнинг тури эса 30 дан ортиқ) юритилишини мувофиқлаштирибгина қолмай, ер қадастри негизида асосий қадастр ахборотининг ҳаммасини ўзида жамлайди. Ундан фойдаланиш табиатдан тўла фойдаланиш, солиқ солиш ва ҳоказо тизимларни такомиллаштириш имконини беради.

5.4. Экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси ва экологик бошқарув идоралари

Экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланишнинг экологик бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва ушбу соҳада ўз вазифаларини бажарувчи бир-бири билан боғланган турли экологик бошқарув идоралари ва бўғинларининг мажмуидан ташкил топади. Экологик бошқарувнинг у ёки бошқа вазифаларини бажариш учун муайян экологик идоралар тузилади.

Экологик бошқарув идоралари тизими бошқарувнинг умумдавлат тизими таркибига киради ва унинг экологик вазифаларини бажарувчи маҳсус ва мустақил тузилиши бўғини ҳисобланади. Бунда умумдавлат бошқарувидағи каби экологик бошқарувда ҳам қуий идораларнинг юқори идораларга бўйсунини ва улар ўртасида ўзаро алоқа экологик бошқарувнинг тузилмаси хусусиятини белгилаб беради. Экологик бошқарув босқичлари вазирлик (қўмита) – бирлашма – корхона – цех – участка (вертикаль бўйича бўлинниш) ва худудий (маҳаллий идоралар) – юқори бўғин (вилоятлар ва Тошкент шаҳри) – қуий бўғин (туман, шаҳар), босқичларига (горизантал бўйича) бўлинади. Ўз навбатида, Узбекистон Республикасининг олий ваколатли идоралари – Республиканинг умумдавлат идоралари – қонун чиқарувчи, ижро этувчи суд ҳокимияти идоралари атроф-муҳитни муҳофаза қилишини бошқаришнинг олий тизимини ташкил этади.

Ҳозирги вақтда Узбекистонда атроф табиий муҳитни бошқаришнинг қуидаги экологик тизимиға амал қилинмоқда.

Узбекистон Республикасининг Олий Мажлиси (парламент) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишларини белгилайди, давлат экология дастурларини тасдиқлайди, қонун хужжатларини қабул қиласди ва Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг фаолиятини мувофиқлаштириб туради. Худудларни фавқулодда экологик фалокат ва экологик оғат минтақалари деб эълон қиласди, бундай минтақаларнинг хуқуқий режими ва жафо кўрганларнинг мақомини белгилайди.

Узбекистон Республикаси Президенти экологик бошқарувнинг энг тепасида туради ва экология муаммолари юзасидан стратегик қарор қабул қиласди, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш соҳасида халқаро ҳамкорликнинг ривожланишига раҳбарлик қиласди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси давлатнинг табиатни муҳофаза қилиш сиёсатини амалга оширади, экология соҳасидаги давлат дастурларини қабул қиласди, уларнинг бажарилишини назорат қиласди, табиий ресурсларни ҳисобга олиш ва баҳолашни ташкил этади, табиатни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида давлатлараро муносабатларни ривожлантиради.

Давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идоралари (вилоятлар, Тошкент шаҳри, туманлар) ўз худудида табиатни муҳофаза қилишнинг асосий йўналишларини белгилайди, минтақанинг (худуднинг) экология дастурини тасдиқлайди, табиий ресурсларни ҳисобга олади ва уларнинг ахволига баҳо беради,

экология жиҳатидан зарали бўлган объектларни рўйхатга олади, табиатни муҳофаза қилишга доир тадбирларни моддий-техник жиҳатдан таъминлайди, табиий ресурслардан фойдаланиш хуқуқини берувчи, саноат чиқиндилири ёки рўзгор чиқиндилирини тўплаш ёки кўмиб ташлашга рухсатларни белгиланган тартибда беради ёки бекор қиласди, табиий ресурслардан фойдаланганлик учун тўловларни ундиради, табиатнинг муҳофаза қилиниши устидан назорат ўрнатади, атроф-муҳитга зарар етказаётган маҳаллий аҳамиятга молик объектлар фаолияти вақтинча ёки бутунлай тўхтатади ва қайта ихтисослаштириш тўғрисида қарорлар қабул қиласди. Узбекистонда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш бўйича бош ижро этувчи идора Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси бўлиб, у бевосита Олий Мажлисга бўйсунади. Унинг ваколатларига қўйидагилар киради: вазирликлар, давлат қўмиталари, идоралар, корхоналар, мусасалар ва ташкилотлар, шунингдек, айрим щахслар томонидан ер, ер ости бойликлари, сув, ўрмон, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсидан атмосфера ҳавосидан фойдаланиш ҳамда уларни муҳофаза қилишга доир қонунларга риоя этилиши устидан давлат назоратини амалга оширади, давлат экологик экспертизасини ўтказди, атроф-муҳит сифатининг меъёрини тасдиқлайди, ифлослантирувчи моддаларни ҳавога чиқариб ташлаш ва сувга оқизиш, шунингдек, чиқиндилиарни жойлаштиришга рухсатномалар беради ва уларни бекор қиласди, экология масалаларида халқаро ҳамкорликни ташкил этади.

Табиатни муҳофаза қилиш қўмитаси Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда, маъмурӣ туманлар ва шаҳарларда табиатни муҳофаза қилиш қўмиталари (инспекциялари)-дан иборат минтақавий тузилмага эга.

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасидан ташқари табиат муҳофазаси соҳасидаги давлат назоратини саноат ва кончиликда ишларнинг бехатар олиб борилишини назорат қилиш агентлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Ички ишлар вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги амалга оширади. Табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги маҳсус вазифаларни бажариш Геология ва минерал ресурслар давлат қўмитаси, Узбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Гидрометериология бошбошқармаси, Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Геодезия, картография ва давлат кадастрлари бош бошқармас зиммасига юқлатилган.

Атроф-муҳитнинг ҳолати ҳақида қисқа муддатли ва узоқ муддатли истиқболларни белгилаш Йқтисодиёт вазирлиги, табиатдан фойдаланишининг статистика базасини ривожлантириш

Статистика давлат құмитаси, ер түзіш ва ердан фойдаланишни назорат қилиш (ер мониторингги) Ер ресурслари давлат құмитаси зиммасига юқлатылған. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш тузилмасини такомиллаштириш күйидагиларни талаб қиласы:

- табиатдан фойдаланиш бүйича турли ҳукумат ва жамоатчилик институтлари үртасида жавобгарлықнан аниқ чегаралаб қўйиш ҳамда маҳаллий ҳокимият ва жамоатчиликнинг ролини кучайтириш;
- атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги бошқарув вазифаларини марказий жойларга беришни янада ривожлантириш ва чуқурлаштириш;
- сув ресурсларини муҳофаза қилиш самараадорлигини ошириш ва улардан оқилюна фойдаланиш мақсадида ҳавзалар бүйича ёндашиш (ҳавзалар бүйича инспекциялар ташкил этиш) тамойилидан кенгроқ фойдаланиш;
- давлат назоратининг таъсирчанлигини ошириш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш фаолиятида экологик йұналишни ривожлантириш учун ҳуқуқнинг амалда құлланишини алоҳида соҳа қилиб ажратиши, бунда маҳсус экологик прокуратура ҳамда экологик милиция бүлинмаларини ривожлантириш;
- жамоатчиликни қарорлар муҳокама қилиш, қабул қилиш ва айниқса маҳаллий даражада экология чора-тадбирларини амалға оширишга жалб этиш;
- табиатни муҳофаза қылувчи идораларнинг кадрлар потенциалини такомиллаштириш, шу муносабат билан табиатни муҳофаза қылувчи идоралар ходимларининг экологияяга доир қонунлар, табиатдан фойдаланиш иқтисодиёти, экологик экспертиза үтказиши, хатарлар ва атроф-мухитта күрсатылған таъсирларни баҳолаш соҳасидаги билимларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор берилади.

Қисқача холосалар

Экологик бошқарув атроф-мухитта хилма-хил таъсир кўрсатишинг (фойдаланиш ва муҳофаза қилиш) ташкилий тузилмасини, режалаштириш, масъулиятни тақсимлаш, амалий усуллар, предметлар ва ресурсларни, экологик сиёsat йўналишида бошқарувни қўзланган мақсад натижаларига эришиш ва уларни амалга оширишни ўз ичига олади Экологик бошқарув қатор қоидаларга асосланиб амалга оширилади.

Экологик бошқарув тизими табиат тизимларида амалга ошириладиган ўз-ўзини бошқариш тизими билан фоят мураккаб ўзаро алоқада бўлади. Бунда табиат тизими табиий бошқарувни ва инсон бошқарув тизимлари ва стратегиялари ўртасида катта фарқларнинг мавжудлиги қатор зиддиятларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Табиат тизимида ҳаракатда бўладиган табиий бошқарув хилма-хиллик оптимуми ва биологик маҳсулдорликнинг минимумида олий биомассага эришишга йўналтирилган. Инсоннинг экологик бошқарувида эса хилма-хиллик (монокультура) ва умумий биомассанинг минимумида ёки иккиласми биомассанинг (уй ҳайвонлари) устунлигида максимал фойдали маҳсулотга (ҳосилдорликка) интилади. Бундай қарама-қарши бошқарув йўналишларини экологик оптималлаштириш орқали бартараф этиш мумкин. Шунга мувофиқ табиий-антропоген мувозанат сақлаб қолинади.

Экологик бошқарув қаттиқ ва юмшоқ бўлиши мумкин. Қаттиқ бошқарув бевосита «буйруқбозлик»ка, юмшоқ бошқарув эса экологик мувозанатни қўллаб-қувватлашга асосланади. Юмшоқ бошқарув табиий механизмларнинг ўз-ўзини табиий тартибга солишидан кенг фойдаланади. Шу сабабдан юмшоқ экологик бошқарув фоят истиқболли йўналишdir.

Экологик бошқарув тизимлари бошқарув тамойиллари ва усуллари, бошқарув характеристлари қисмлари тўплами (ташкил этиш, прогнозлаш, нормаллаштириш, режалаш, назорат ва тартибга солиш, ҳисоб ва ҳисбот, таҳлил, ахборот тўплани ва қайта ишлапи), бошқарув тузилмаси, бошқарув ходимлари, қабул қилинган нормалар ва қоидалар, техник воситалардан иборат бўлади.

Экологик бошқарув тизимлари маълум натижаларга эришишга йўналтирилади ва қатор тамойилларга асосланади. Асосий натижалар минерал хомашё ресурсларидан рационал фойдаланиш, уларни асрараш ва муҳофазалашда бошқарув самарасидан кенгроқ фойдаланиш орқали олинади. Экологик бошқарувнинг асосий тамойилларига бошқарув меҳнати тақсимоти, марказлаштириш, масъулиятни тақсимлаш, келишимлар, нормалар,

меъёрлар, стандартларга риоя қилиш интизоми, яккабошчилик, хусусий манфаатларнинг умумий манфаатларга бўйсуниши, рафбатлантириш, иерархия мавжудлиги, тартибининг мавжудлиги, адолатлилик, ходимлар фаоллиги киради.

Экологик мониторинг республика худудида атроф-табиий муҳитнинг ҳолати ва унинг ресурсларини кузатиш, ҳисобга олиш, уларга баҳо бериш ва уларнинг истиқболини белгилашни таъминлайди.

Экологик назорат қўйидаги учта асосий даражада амалга оширилади: 1) давлат атроф табиий муҳит ҳолатини кузатиб бориш хизмати ва табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат назорати; 2) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги идоравий, ишлаб чиқариш назорати; 3) табиатни муҳофаза қилиш соҳасидаги жамоат назорати.

Экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан фойдаланишининг экологик бошқарув мақсадларини амалга оширувчи ва ушбу соҳада ўз вазифаларини бажарувчи бир-бiri билан ўзаро боғланган турли экологик бошқарув идоралари ва бўғинлари мажмуудан ташкил топади. Экологик бошқарув идоралари тизими бошқарувнинг умудавлат тизими таркибига киради ва унинг маҳсус тузилмали бўғини ҳисобланади. Экологик бошқарув тизими вертикал ва горизонтал тузилмага булинади.

Хозирги вақтда Узбекистонда атроф табиий муҳитни бошқаришнинг қўйидаги экологик тизимига амал қилинади: Олий Мажлис, Республика Президенти, Вазирлар Маҳкамаси, Давлат ҳокимиyти ва бошқаруви маҳаллий идоралари, Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси ва бошқалар. Уларнинг ҳар бiri ўзига хос ваколат ва вазифаларга эга. Экологик бошқарувни ташкил этишининг қатор истиқболли йўналишларини кўрсатиш мумкин.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Экологик бошқарув тизими нима ва у қандай хусусиятларга эга?
2. Экологик бошқарув қандай қоидаларга асосланади?
3. Табиатнинг ўз-ўзини табиий бошқаруви ва инсоннинг экологик бошқаруви бир-биридан қандай фарқ қиласди, улар ўртасида қандай зиддиятлар бор? Ушбу бошқарув тизимларини оптимальлаштириш йўналишларини таърифланг.
4. Қаттиқ ва юмшоқ экологик бошқарув бир-бирида қандай фарқ қиласди?
5. Экологик бошқарув тизимлари ва уларнинг тамойилларини таърифланг.
6. Экологик мониторинг нима? У қандай мақсадларни кўзда туради ва қандай аҳамиятга эга?
7. Экологик мониторингни ташкил этишнинг учта даражасини билиб олинг ва тушунтиринг.
8. Экологик бошқарувнинг ташкилий стратегик тузилмаси ва экологик бошқарув идоралари нима? Уларни таърифланг.
9. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси, Президенти, Вазирлар Махкамаси, давлат ҳокимияти ва бошқаруви маҳаллий идоралари, Табиатнинг муҳофаза қилиши давлат қўмитаси ва бошқалар атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш бўйича қандай ваколат ва вазифаларга эга? Уларни билиб олинг ва тушунтиринг.

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат резаси -Т., 1998.
3. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонулар ва меъёрий хужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. Т., 2002.
5. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век. Т., 2002.
6. Герчикова .Н. Менеджмент. Учебник. -М.: Банки и биржы. ЮНИТИ, 1997.
7. Лукьянчиков Н.Н., Потравный И.М. Экономика и организация природопользования. М.: Тройка, 2000.
8. Пахомова Н., Энрес А., Рихтер К. Экологический менеджмент. Учебное пособие. Спб: Питер, 2003.
9. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менеджмент. -Т.: Мехнат, 2000.

КОРХОНАЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТИ

6.1. Корхона «Экологик менежмент»и тўғрисида тушунча

Корхона экологик менежменти корхона бошқарув фаолиятининг атроф-муҳит билан бевосита ёки билвосита ўзаро муносабатларининг турли шакллари, йўналишлари, томонлари ва бошқаларига тааллуқли бўлган тизими ҳисобланади. Бунда корхона «Экологик менежмент»и предмети бўлиб корхона фадлиятининг ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ва кўрсатаётган хизматини экологик (табиат муҳофазаси, ресурс тежаш ва бошқалар) томонлари ёки жиҳатлари хизмат қиласди. Корхона ўз фаолиятининг экологик томонини атроф табиий муҳит ва унинг ресурсларига бошқаришда ижобий ёки салбий таъсири кўрсатади. Шу сабабдан корхона экологик менежментининг мақсади бизнес фаолиятининг атроф табиий муҳитга салбий таъсирини энг кам даражага тушириш, ишлаб чиқариш жараёнлари ва истеъмолнинг, корхона ишлаб чиқараётган маҳсулот ва кўрсатаётган хизматларининг юқори даражадаги экологик хавфсизлигига эришишдан иборат. Бунда ушбу вазифаларни амалга ошириш корхонанинг бошқа устувор мақсадларига эришиши билан (шу жумладан, жорий ва узоқ муддатли рақобатбардошлигига эришишни ҳам қўшиб) мувофиқлаштирилиши керак.

Шундай қилиб, корхона экологик менежменти, унинг фаолиятининг экологик соҳалари белгилаб берадиган, корхонанинг рақобатбардошлигини кўллаб-куватлаш вазифасини амалга оширадиган корхона менежменти тизимининг таркибий қисми (ёки маълум томони) деб таърифлаш мумкин. Шу маънода корхона экологик менежменти бошқарув фаолиятининг чегаралари ва мақсадларини кенгайтиради, у атроф табиий муҳитини ҳам шу маънода қамраб оладики, биринчидан, бундан кейин экологик муаммолар бизнес фаолиятнинг бошқа томонларидан фарқ қиласдиган томони (жиҳати) сифатида кўриб чиқилмайди ва иккинчидан, экологик масалалар, оқибатлар, харажатлар ва бошқалар бизнеснинг интеграл қисмига айланади.

Халқаро стандартлар нуқтаи назаридан атроф-муҳитни бошқариш тизими ресурсларни жойлаштириш, хизмат вазифаларини тақсимлаш, усувлари, процедуralар ва жараёнлар орқали корхоналар, ташкилотларнинг ўз экологик масалалари ечими тартиби ва изчилигини таъминлашини билдиради. Атроф-муҳит муҳофазаси бошқарув тизимини корхоналар бошқаруви

тизимининг ажралмас қисми сифатида ривожлантириш доимий характерга эга. Бунда экологик сиёсатни амалга ошириш ва мақсадли ва режадаги экологик кўрсаткичларга эришиш учун тузилма, масъулият, усуllар, процедуралар, жараёнлар ва ресурслар бошқа соҳадаги ишлар билан мувофиқлаштирилади (масалан, ишлаб чиқариш, молия, сифат, меҳнат муҳофазаси ва умумий хавфсизликни бошқариш соҳаларида).

6.2. Корхоналар, илмий менежмент ва атроф-муҳит муҳофазаси

Корхоналар иқтисодиётiga замонавий ёндашувда конституционал иқтисодиёт доирасида ривожланаётган фирманинг менежерал (бошқарув) назарияси, шунингдек стейк-холдер назарияси корхонанинг экологик менежмент таҳлили учун биринчи даражали аҳамиятга эга.

Менежерал (бошқарув) назариялари, «ҳокимиятга асосланиш», «лидерларга асосланиш» назариялари билан биргаликда асосий ўтиборни фирманинг (корхонанинг) ички таркибиغا қаратади. Бу ёндашувлар амалдаги қонунчилик ва экологик хавфсизлик стандартлари талабларидан четта чиқадиган экологик масъулиятли қарорларни қабул қилиш механизmlарини очиб бериш имконини беради.

Стейк-холдер назарияси корхона «Экологик менежмент»-ининг назарий амалий таҳлили учун катта аҳамиятга эга. Стейк-холдер тушунчаси (шунингдек, «манфаатдор шахслар» тушунчаси ҳам қўлланилади) қуйидаги маънога эга: стейк-холдерлар шахслар (уларнинг гурухлари) бўлиб, улар, бир томондан, ўз мақсадларини амалга ошириш жараёнида фирмага таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади, бошқа томондан эса, фирма томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг таъсирини ўзларида сезади. Стейк-холдерлар (жисмоний ва юридик шахслар) хуқуқий, иқтисодий, ахлоқий имкониятларга эга бўлиб, улар фирмага унинг ўтиш, ҳозирги ва келажакдаги фаолияти (унинг қисмлари) бўйича ўз хуқуқлари ёки манфаатлари тўғрисида даъво қилиши мумкин. Ушбу менежерал ёндашув учун фирманинг айrim индивидлари ёки уларнинг гурухлари билан ўзининг (фирманинг) ички ва ташқи ўзаро муносабатлари тўғриеидаги тасаввурни нуқтаи назаридан, бу индивидларнинг қўплаб ва қўпчилик жанжалли манфаатларини мослаштириш ва бошқариш вазифасини ҳал этишга ҳаракат қилиш асосий ўринини эгаллайди. Шундай манфаатлар, талаблар ёки ҳуқуққа эга бўлган стейк-холдерлар нисбатан бир хил гурухларни ташкил этади ва улар

бошқа стейк-холдерлардан (уларнинг гуруҳлари) фарқ қилади. Шундай гуруҳларга эга фирма маҳсулоти харидорлари, уларнинг савдо шериклари (таяминловчилари), молия институтлари (банклар, сугурта компаниялари, инвестиция фондлари), маҳаллий аҳоли, ҳокимият идоралари, норасмий ташкилотлар, оммалий аҳборот воситалари ва бошқалар мисол бўлади.

Стейк-холдерларнинг барчаси, қоида тариқасида, икки асосий синфга (классга) бўлинади: 1) корхонага бевосита таъсир кўрсатадиган муҳитни шакллантирувчи дастлабки (бирламчи) стейк-холдерлар; фирма уларни ҳисобга олмаса, яшай олмайди; 2) билвосита таъсир муҳитини юзага келтирадиган иккинчи даражали (ёки иккиламчи) стейк-холдерлар.

Дастлабки стейк-холдерларга, одатда, мулкдорлар, инвесторлар, фирманинг ишловчи ходимлари, тайёрловчилар, харидорлар ва уларнинг ташкилотлари, рақобатчилари ва табиатнинг ўзини (унинг ресурслари ва ассимиляцияли) қўшадилар. Бевосита ва билвосита таъсир муҳити шунингдек, боғланиш (алоқадор) аудиторияси, деб ҳам аталади. Экологик менежмент нуқтаи назаридан стейк-холдерларнинг алоҳида роли шу билан белгиланадики, улар бизнеснинг ўз қарорларини (шу жумладан, экологик қарорларини) қабул қилишга табора кучли (бевосита ва билвосита) таъсир кўрсатмоқда. Шу сабабдан улар ушбу қарорларнинг оқибатлари учун масъулиятни (жавобгарликни) ҳам бўлиб олишлари керак.

Стейк-холдерлар таҳлили фақатгина уларнинг фаоллигини фирмани дучор қиласидиган хавф-хатар нуқтаи назаридангина эмас, балки улар ёрдамида очиладиган, яратиладиган имкониятлар нуқтаи назаридан ҳам (ҳамкорлик эҳтимоли ва мураккаб муаммолар ечимини биргаликда қидиришни ҳам қўшиб) муҳимдир. Бу потенциал имкониятларни амалга оширишнинг муҳим шарти корхона стратегик экологик менежментни шакллантириш ва унинг инструментларидан кенг фойдаланиш ҳисобланади.

Немис олими Х.Дюкхоффнинг стейк-холдерларнинг таъсири потенциали фарқлари ва уларнинг кооперациялашувига тайёрлигини ҳисобга олиб, тавсия этган чуқур дифференцияси катта қизиқиши уйғотади (8-жадвал).

Стейк-холдерлар назарияси корхоналар экологик менежменти шаклланиши учун катта аҳамиятта эга бўлишига қарамай, тайёр амалий тавсияларни бермайди. Масалан, амалиётда кўпинча стейк-холдерлар гурухини идентификациялаш (айнан ўхшатиш, тенглаштириш) жуда қийин бўлади. Шундай стейк-холдерлар гуруҳлари ҳам борки, улар фирманинг ахлоқий муҳитидан ташқарида бўладилар, лекин уларнинг салбий тарғиботи ва ташвиқоти фирманинг бизнесини барбод қилишга ёрдам бериб, улар

фирма учун салбий омиллар таъсирини кучайтирувчи кучга айланади. Кўпинча алоқадор аудитория вакиллари тубдан фарқ қиласидиган манфаатларининг муросага келиши имкониятлари муаммоли бўлиб қолади, уларни ҳал этиш қийинлашади.

Стейк-холдерлар туркуми (Х.Дюкхофф, 2000)

8-жадвал

		Таъсир потенциали	
		Арзимаган (кичкина)	Катта (сезиларли)
Кооперациялашувга тайёрлик	Юкори	А тури: қўллаб- куватлаш фирма ходимлари касаба уюшмалари, тайёрловчилар	В тури: арадаш акционерлар, инвесторлар, менежерлар, истеъмолчилар, банклар, сугурталар
	Паст	С тури: охирги ранбобатчилар, маҳаллий ахоли, университетлар ва шлмий жамоатчилар	Д тури: қўллаб- куватламайдигилар оммавий ахборот воситалари, давлат, порасмий уошмалар

6.3. Корхоналарнинг функционал хусусиятлари ва уларнинг экологик менежмент тизимида ифодаланиши

Ҳозирги корхоналар иқтисодиётнинг турли секторларига қарашли бўлиб, табора кўпроқ бозорнинг маълум сегментларига хизмат кўрсатадиган сервис фирмалари сифатида ўз вазифаларини бажараётir. Бу вазифани бажаришнинг қатъий йўналишлари уларнинг стратегияларида белгиланади. Умумий стратегия билан бир қаторда энг муҳим функционал вазифаларни бажариш учун фирмалар хусусий стратегияларни ҳам ишлаб чиқаётir. Хусусий стратегиялар қаторига қуйидагилар киради:

- маркетинг стратегияси;
- инвестиция стратегияси;
- ишлаб чиқариш стратегияси ва логистика стратегияси;
- ходимларни ривожлантириш стратегияси;
- молиявий стратегия.

Бу хусусий стратегиялар (умумий стратегиялар ҳам) корхоналарнинг атроф-муҳит муҳофазасига тарафдорлиги мақсадларига мувофиқ экологик йўналишга ҳам эга бўлади. Хусусий стратегиялар менежментнинг турли функционал вазифалари учун мўлжал беради. Шу маънода умумий менежментнинг қўйидаги кичикроқ турлари қизиқиш уйғотади:

1. Маркетинг менежменти маркетингнинг кўп хил инструментларидан фойдаланиб, танланган фирма истеъмолчилари

сегментининг аниқланган эҳтиёжлари, шу жумладан, экологик эҳтиёжларини ҳам қондиришни таъминлайди.

2. Инвестия менежменти доирасида маркетинг аниқлаган узоқ муддатли эҳтиёжлар асосида ва тегишли экспертиза процедураларини ҳисобга олиб, зарур ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш кувватлари аниқланади ва барпо этилади (шу жумладан, атроф-мухит муҳофазасига бевосита хизмат қиласидиган ёки қаттиқ экологик нормаларга риоя қилишига ёрдам берадиган кувватлар ҳам).

3. Ишлаб чиқариш менежменти ва логистика менежменти ходимлар, технологик жараёнлар, хомашё, материаллар, бошқариш ва режалаштириш тизими, ёрдамида экологик мақбул хомашё ва материаллар таъминоти, маълум маркетинг микдори ва сифатига эга ишлаб чиқариш ва маҳсулотлар, шу жумладан «яшил» маҳсулотлар билан таъминлайди.

4. Ходимлар менежменти маълум ходимлар ва менежлерларни ишга танлаш ва қабул қилиш бўйича, уларнинг малакасини шакллантириш ва ошириш бўйича, ходимлар ҳаракати бўйича (экологик сабабларга кўра уларни ишдан бўшатишни ҳам қўшиб) тадбирларни, шунингдек, ходимларнинг табиат муҳофазаси мотивациясини ишлаб чиқувчи чораларни ўтказишга хизмат қиласиди.

5. Молиявий менежмент фирманинг ишчанлигини таъминлашга мўлжалланган, яъни менежментнинг бошқа кичик тизимлари белгиланган маълум вазифаларни бажариш, тегишли молиявий инструментларни танлаш ва қўллаш йўли билан молиявий мақсадларга эришиш, шу жумладан, табиатни муҳофаза қилиш чораларини қўллаб-кувватловчи инструментларни ҳам, шунингдек, ўз маблағларини экологик барқарор бизнесга қўйишга хоҳиши бўлган инвесторларни қидириш ҳам шулар қаторига киради.

Менежментнинг барча кўрсатилган кичик турлари ҳам стратегик, ҳам оператив йўналишга эга. Уларнинг ҳар бири доирасида очиладиган стратегик ҳарактердаги вазифаларга қўйидагиларни асослаш ва танлаш киради:

- 1) бозорнинг янги сегменти;
- 2) янги инвестиция лойиҳаси;
- 3) дистрибьюциянинг (тақсимлашнинг) янги каналлари;
- 4) ходимлар менежментининг янги пиринциплари;
- 5) янги йирик инвесторлар.

Оператив вазифаларни ечишга қўйидагилар мисол бўлади:

- 1) аниқ маҳсулот учун реклама шаклини аниқлаш;
- 2) лойиҳа бажарилиши назорати;

3) маълум давр учун ишлаб чиқаришни режалаштириш;
4) ходимларни маълум мақсадлар учун қайта квалификациялашнинг мос шаклини танлаш;

5) «яшил» компания акцияларига маблағ қўйиш масаласини ечиш.

Корхоналарнинг кўрсатилган фаолиятининг ҳар бир соҳаси салбий экологик экстреналийлар пайдо бўлишига, яъни атроф табиий муҳитнинг ифлосланишига сабаб бўлиши, бу салбий таъсири қўйидагиларнинг оқибати бўлиши мумкин:

1. бозорга экологик хавфли маҳсулотларнинг кириб келиши;

2. лойиҳаларни амалга оширишда экологик талабларнинг эътиборга олинмаслиги;

3. ишлаб чиқаришда санитария-экологик қоидаларга риоя қилмаслик;

4. ходимларнинг атроф табиий муҳит муҳофазасига хурматсиз муносабатда бўлиши;

5. экологияга ўзининг бефарқ муносабатда бўлиши билан таникли бўлган компанияларнинг «шубҳали» акцияларига пул маблағларини қўйиш.

Шу билан бир қаторда бу соҳаларнинг ҳар бири стратегияни ишлаб чиқишида ва оператив фаолиятда атроф-муҳит муҳофазасига маълум ҳисса қўшиши мумкин.

6.4. Корхона экологик сиёсатини ишлаб чиқиш

Ҳар қандай корхона, ташкилот халқаро стандарт талабларига мувофиқ (150 14001) ўзларининг экологик сиёсатини ишлаб чиқиши, тайёрлаши ва қабул қилиши керак. Умумий ҳолда корхона экологик сиёсатини унинг умумий экологик самарадорлиги билан боғлиқ бўлган мақсадлари ва тамойиллари тўғрисида баёноти ҳисобланади ва у ҳаракатлар, мақсадли ва режа экологик кўрсаткичларини аниқлаш учун асос бўлиб хизмат қиласи.

Илфор тажрибаларга мувофиқ ва халқаро стандарт (150 14004) тавсияларига кўра, экологик сиёсатни ишлаб чиқишини корхонанинг атроф табиий муҳитига таъсирини дастлабки баҳолашни (ёки дастлабки экологик обзорини) тузишдан бошлаш керак. Бундай дастлабки баҳолаш қўйидаги соҳаларни ўз ичига олиши мумкин: қонун хужжатлари ва регламентлари талабларини идентификациялаш; корхона фаолияти унинг маҳсулотлари ёки хизматлари экологик соҳаларини идентификациялаш (атроф табиий муҳитга сезиларли таъсири кўрсатиши мумкин бўлган ва жавобгарликка тортишга олиб келадиган соҳаларини аниқлаш); атроф-муҳитни муҳофаза қилишини бошқаришнинг мав-

жуд тартиби ва процедуралари самарадорлигини баҳолани (ички мезонлар, ташқи меъёрлар, регламентлар, қоидалар ва раҳбарий кўрсаткичлар тұплами бўйича ўтказилади); харид ва алока фаолиятига тегишли мавжуд сиёсат ва процедураларни идентификациялаш; ўтмиш номувофиқликлар ҳолларини ўрганишдан кейинги тескари алоқалар; рақобат афзаликлари учун имкониятлар; манфаатдор томонларнинг нуқтаи назарлари; корхонада экологик самарадорликка ёрдам берувчи ёки унга тўсиқ бўладиган бошқа тизимларнинг вазифалари ёки операциялари.

Экологик сиёсатни ишлаб чиқиша халқаро стандартларга (150 14004) қисман кирган ва бу соҳада илфор амалий тажрибали умумлаштиришга асосланган қўйидаги тавсияларни ҳисобга олиш фойдали бўлади.

Ташкилотнинг ўз экологик сиёсатини ишлаб чиқиша дикқат марказида турадиган саволлар рўйхати:

- ташкилотнинг белгиланган вазифалари, унинг қарашлари, асосий қадриятлари ва умидлари;
- ташкилотнинг атроф-муҳит муҳофазаси, ресурсларни тежаш, экологик хавфсизликка муносабати;
- ташкилотнинг умумий табиат муҳофазаси мақсадлари;
- манфаатдор томонларнинг талабларини ҳисобга олиш ва улар билан алоқалар ўрнатиш;
- атроф табиий муҳитнинг ифлосланишини бартараф этиш тамойилларига содиқлик;
- ташкилотнинг маҳсулотлари, хизматлари ва жараёнлари салбий экологик таъсирини минималлаштириш;
- доимий яхшилаш концепциясига содиқлик;
- экологик стандартлар, қонунлар, регламентларга риоя қилиш бўйича мажбуриятлар (энг кам даражада);
- аудитор текширувларини ўтказиш ва экологик ҳаракатларнинг натижаларини баҳолаш бўйича мажбуриятлар;
- маҳаллий ва минтақавий ҳокимият билан ўзаро таъсир, маҳаллий ва минтақавий шароитларни ҳисобга олиш бўйича мажбуриятлар;
- ишчиларнинг саломатлиги учун хавфсиз бўлган меҳнат шароитларини таъминлаш бўйича мажбуриятлар;
- ходимлар ва савдо шерикларини ўргатиш, ўқитиш бўйича мажбуриятлар;
- энергия билан таъминлаш, чиқиндилар, ердан фойдаланиш, сув ресурсларини тежаш ва бошқалар бўйича ўзига хос мажбуриятлар.

Қисқача хуросалар

Корхона экологик менежменти унинг фаолиятининг экологик соҳаларини белгилаб берадиган, корхонанинг рақобатбардошлигини қўллаб-куватлаш вазифасини амалга оширадиган корхона менежменти тизимининг таркибий қисмидир.

Корхоналар иқтисодиётiga замонавий ёндашувда неоинституционал иқтисодиёт доирасида ривожланаётган фирманинг менежерал (бошқарув) назарияси, стейк-холдер назарияси корхонанинг экологик менежменти таҳлили учун биринчи даражали аҳамиятга эга.

Менежерал (бошқарув) назариялари асосий ўтиборни корхонанинг ички таркибига қаратади. Бу ёндашувлар амалдаги қонунчилик ва экологик хавфсизлик стандартлари талабларидан четта чиқадиган экологик масъулиятли қарорларни қабул қилиш механизmlарини очиб бериш имконини яратади.

Стейк-холдер назарияси корхона экологик менежментининг назарий-амалий таҳлили учун муҳим аҳамиятга эга. Стейк-холдерлар шундай шахсларки (ёки уларнинг гурӯҳлари), улар бир томондан, ўз мақсадларини амалга ошириш жараёнида фирмага таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлади, бошқа томондан эса фирма томонидан қабул қилинадиган қарорларнинг таъсирини ўзларида сезади.

Стейк-холдерлар икки синф (класс)га бўлинади: дастлабки стейк-холдер ва иккингчى даражали (иккиласмчи) стейк-холдерлар. Бундан ташқари стейк-холдерлар бошқа гурӯҳларни ўз ичига олган туркумларга ҳам бўлинади.

Корхоналар ўзига хос функционал хусусиятларга эга бўлиб, шунга мос ҳолда менежмент тизимида ўзига хос ўринни эгаллайди. Корхоналар умумий стратегия билан бир қаторда хусусий стратегияга ҳам эга бўладилар. Хусусий стратегиялар менежментининг тури функционал вазифалари учун мўлжал бўлиб хизмат қиласди. Шунуктаи назардан умумий менежментининг қуидаги кичик турларини ажратиш мумкин: маркетинг менежменти, инвестиция менежменти, ишлаб чиқариш менежменти ва логистика менежменти, ходимлар менежменти, молиявий менежмент. Буларнинг ҳаммаси ҳам стратегик, ҳам оператив йўналишга эга.

Ҳар қандай корхона ташкилот ҳалиқаро стандарт талабларига мувофиқ экологик сиёсатини ишлаб чиқиши, тайёрлаши ва қабул қилиши керак. Корхона экологик сиёсати унинг экологик самарадорлиги билан боғлиқ мақсадлари ва тамойиллари тўғрисидаги баёноти ҳисобланади.

Корхонанинг экологик сиёсатини ишлаб чиқиши корхонанинг атроф табиий муҳитга таъсирини дастлабки баҳолашни тузишдан бошланади ва у қатор соҳаларни ўз ичига олади. Корхона экологик сиёсатини ишлаб чиқишда илмий асослаб берилган қатор тавсиялардан фойдаланилади.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Корхона «Экологик менежмент»и нима? У қандай аҳамиятга эга?
2. Менежерал (бошқарув) назарияси «Экологик менежмент» учун қандай аҳамиятга эга?
3. Стейк-холдер назарияси нима? Унинг мазму ва моҳиятини тушунтиринг.
4. Стейк-холдерлар қандай синф (класс)ларга бўлинади? Стейк-холдер туркумини изоҳлаб беринг.
5. Корхона функционал хусусиятлари ва экологик менежмент ўртасидаги алоқаларни белгилаб беринг.
6. Хусусий менежмент турларини таърифланг.
7. Корхона экологик сиёсати нима? Унинг аҳамиятини тушуниб олинг.
8. Корхона экологик сиёсатини ишлаб чиқиши нимадан бошланади?
9. Корхонанинг ўз экологик сиёсатини ишлаб чиқишида марказий ўринда турадиган саволлар рўйхатини билиб олинг ва уларни тушунтиринг.

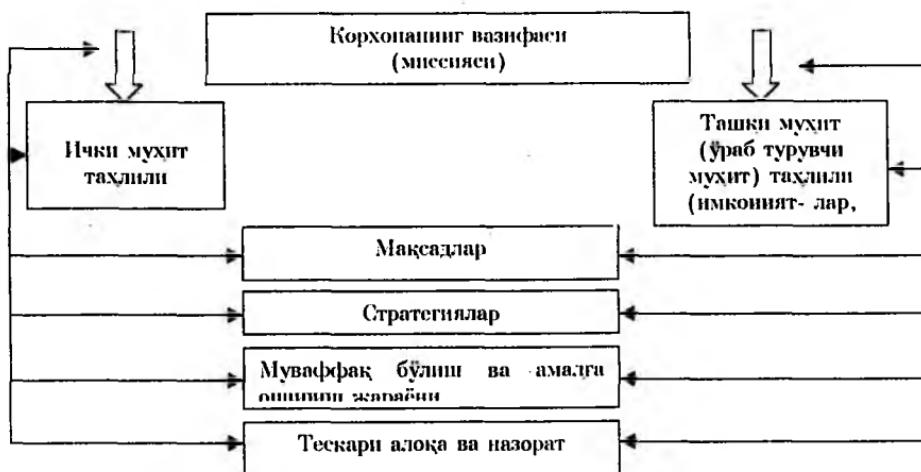
Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавф-сизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат режаси. -Т., 1998.
3. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар. -Т.: Адолат, 2002.
4. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002 .
5. Герчикова Н. Менежмент. Учебник -М., 1997.
6. Пахомова Н., Эндрес А., Рихтер К. Экологический менеджмент. Учебное пособие. Питер, 2003.
7. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. -Т.: Мехнат, 2000.

СТРАТЕГИК ЭКОЛОГИЯ МЕНЕЖМЕНТИ

7.1. Стратегик экология менежменти түғрисида тушунча

Экологик бошқарувда стратегия «ҳаракатлар режаси» бўлиб, у қачон, қандай, нега ва нима қилиш керак деган саволларга жавоб топишга йўналтиради. Стратегик экология менежменти атроф-мухитни муҳофаза қилиш, ресурсларни тежаш, экологик тадбиркорлик хатарларини камайтириш чуқур ўйланган ва самарали чораларни тизимли амалга ошириш, рақобат устунлигини эгаллаш ва қўллаб-куватлаш бўйича компанияларнинг стратегик манфаатларига мос келади. Доимий равишда юзага келадиган экологик имониятлар ва хатарлар ҳар қандай фирмада олдига чуқур асосланган стратегик мақсадларни қўйиш ва уларга эришиш имконини берадиган бошқарув механизмларини қўллашни тақозо этади. Булар стратегик экология менежментининг (СЭМ) мазмуди ва энг муҳим вазифаларини белгилаб беради.

6-чизма. Корхона стратегик менежменти модели

Стратегик экология менежменти корхона мувafaққияти учун атроф-мухитни муҳофаза қилиш, ресурсларни тежаш, экологик хавфсизликни таъминлаш соҳаларида бошқа корхоналар билан рақобатда экологик характердаги потенциал, шунингдек унинг фаолияти билан боғлиқ бўлган экологик хатарларни аниқ-

лаш ва ўз асосда компаниянинг узоқ муддатли мақсадини белгилари ва уларни чуқур йўланиб тузилган чоралар ва инструментлар воситасида амалга оширишни таъминлаши лозим.

Стратегик экология менежментининг шаклланиши қуйидагиларни амалга оширишни талаб қиласди:

1) Корхонанинг вазифаси (миссияси) тўғрисида концептуал ишланмалар ва қарорлар қабул қилиш.

2) Корхонанинг ташки муҳити (ўраб турувчи муҳити) ва ички потенциали (имкониятлари) таҳлили.

3) Корхонанинг вазифаларини амалга оширишга хизмат қиласиган мақсадлар ва стратегияни ишлаб чиқиш.

Булар 6-чизмада кўрсатилган.

7.2. Стратегик экология менежментининг таҳлил усуслари

Стратегик экология менежменти тадқиқотларида хилмажил усуслардан фойдаланилади. Корхонанинг ички муҳитини тадқиқ этиш учун корхоналар, масалан, СВОТ – таҳлил (инглиша SWOT – Strengths) усулини, яъни компаниянинг кучли, кучсиз томонлари, унинг имкониятлари ва хавф-хатарлари таҳлили усулини қўллашлари мумкин. СВОТ – усули корхона потенциалини тизимли ўрганиш ва баҳолашнинг самарали воситаси бўлиб, фирманинг экологик вазифаси (миссияси) ва шунга мос мақсадларини амалга оширишга ёрдам беради.

Экологик СВОТ-таҳлил қуйидаги хусусиятларни аниқлаш имконини беради:

Экологик СВОТ-таҳлил. Компаниянинг:

Кучли томонлари: экологик қулай жараёнлар ва маҳсулотлар, «яшил» имиджнинг мавжудлиги, ходимларнинг регламент ва мажбурий талабларга риоя қилишга тайёрлиги, «яшил» маҳсулотлар ва технологиялар учун илмий тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари потенциали.

Кучсиз тмонлари: қайта даврлаштирилмайдиган маҳсулотлар упаковка материаллари, бутилкалар ва ҳоказолар, «ифлос» технология, токсик (хавфли) чиқиндишлар, «ифлослантирувчи» имиджи, ходимлар регламент ва талабларга риоя қилмайдилар.

Имкониятлари: Янги бозорни эгаллаш, экологик хавфсиз маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва етиштириш, «яшил» имиджни шакллантириш ҳисобига компаниянинг узоқ муддат омон қолишини таъминлаш, табиат муҳофазаси чораларининг натижалилигини атроф-муҳит муҳофазаси, ресурслар ва харажатларни тежаш бўйича тадбирларни «юқори» мақсадларни қўйиш йўли билан таъминлаш.

Хавф-хатарлари: Экологик стандарт ўта талабчанлиги нинг ошиши, давлатнинг аралашуви ва назоратнинг қучайиши, «яшиллар» ва бошқа ижтимоий гурухларнинг норозилик на мойиши, рақобатчиларнинг бозордаги «яшил» маҳсулот секторини қўлга олиши, малакали ходимларнинг фирманинг вақтинчалик бозор ва бошқа қийинчиликлари, муваффақиятсизлиги туфайли келиши, ўрганишни зарурлиги.

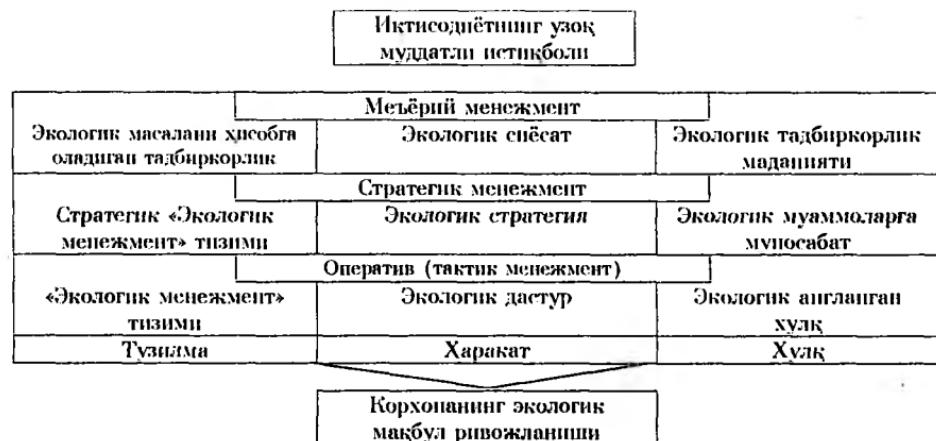
Яхши натижаларга эришиш учун мутахассислар умумий стратегик менежментда ҳам қўлланиладиган «қийматнинг экологик занжири» усулидан фойдаланишни тавсия этадилар. Қийматнинг экологик занжири ўзига хос микроскоп бўлиб, унинг воситасида компаниянинг стратегик табиат муҳофазаси мақсадларига эришишда унинг фаолиятининг хилма-хил, лекин бирбири билан ўзаро алоқа ва ўзаро боғлиқ бўлган турларнинг ҳиссалари (ёки уларнинг йўқлиги) аниқланади ва баҳоланади. Ушбу ҳиссани баҳолаш асосида навбатдаги корхонага тузилмасини рационаллаш бўйича тавсиялр ишлаб чиқилади, уларда «кам аҳамиятли бўғинлар»ни тугатиш (қайта қуриш) масалалари ҳам қўйилади. Бу усулининг асосий тоғаси шундаки, у компаниянинг стратегик вазифаларини қийматнинг барча занжири орқали, ҳам бирламчи фаолият туларини (хомашё етказиб бериш, ишлаб чиқариш бўйича ишларни бажариш, маҳсулотни сотиш (ўтқазиш), маркетинг ва сотиш, сотишдан кейинги хизмат кўрсатиш), ҳам қўллаб-куватловчи турларини (фирманинг инфратузилма, меҳнат ресурсларини бошқариш, технология ва логистикани ривожлантириш) қўшиб, амалга оширишни таъминлашга асосланади.

Корхона ички мухити таҳлилида 7S усулидан (Structure, system, Strategy, Staff, Skill+Shared values/green ethnics) ҳам фойдаланиш мумкин. 7S шунга мос ҳолда — Структура (тузилма), Система (тизим), Стратегия, Стиль (услуб), Персонал (ходим), Квалификация (малака) бўлиб, улар қийматлар системаси (тизими) (экологик этиника) билан ўзаро боғланган, компания персонали (ходими) билан бўлинади. Бу усул фирма потенциалининг мухим таркибий қисмларини компания ишлаб чиқсан ва қабул қилган экологик ва этика тамойиллар нуқтаи назаридан баҳолаш учун ўзига хос ички каркасни (синч) олиш имконини беади. Таşқи мухит (ўраб турувчи мухит) таҳлили сиёсий, ижтимоий, иқтисодий, технологик ва экологик омиллар, шу жумладан глобал даражада ҳам таъсирида шаклланадиган корхонанинг эҳтимол тутилган бозор имкониятлари ва хавф-хатарни (таваккалчиликни) ўрганишни ўз ичига олади.

Фирма томонидн ишлаб чиқылган ва қабул қилинган қарор экологик ахборот тизимиға асосланиши керак. Корхона учун экологик маълумотлар ифратузилмасини барпо этиш алоҳида аҳамиятга эга.

7.3. Фирманинг экологик стратегияси ва уларнинг туркумланиши

Экологик стратегия стратегик даражада «Экологик менежмент»нинг асосий элементларидан биридир. Экологик стратегия меъёрий экологик сиёсат ва оператив экологик дастурлар ўртасида боғловчи звено (бўғин) ҳисобланади. Бу ўзаро алоқани мутахассислар ўртасида кенг тарқатилган Санкт-Галь «Экологик менежмент» интеграл модели орқали тўлароқ тушуниб олиш мумкин. (7-чизма)

7-чизма. Интеграл «Экологик менежмент»нинг Санкт-Галь модели доирасида асосий элементларининг ўзаро алоқалари
(Пахомова Н. Энрес А. Рихтер К., 2003).

Стратегик менежмент фирманинг узоқ муддатли рақобат-бардошлиқ вазифасини мавжуд ва шаклланадиган яъни самара-дорлиги потенциали воситасида (имидж, компетенция (ваколат), бозордаги хисса ва бошқалар) амалга оширади. Хозир фирманинг бизнес стратегияси асосан харажатларни камайтириш, маҳсулот сифатини ошириш, етказиб беришда лидерлик қилиш ва бизнес талаблари ўзгаришини тезликда сезишга йўналтирилган. Бизнес учун экологик ва ижтимоий омиллар аҳамиятининг ошиб бориши билан унинг муваффақияти потенциалини белгилайди-

ган ва фирманинг стратегиясини ишлаб чиқишида ҳисобга олиш зарур бўлган анъанавий иқтисодий ва техник параметрлар доираси сезиларли даражада кенгайди. Атроф-муҳит муҳофазаси қисмида юқорида кўрсатилган ўзгаришлар икки ёқлама бўлиши мумкин: ёки экологик таркибий қисмини фирманинг стратегиясига қўшиш йўли билан ёки экологик стратегияни мустақил хужжат ва инструмент сифатида ишлаб чиқиш орқали. Биринчи ҳолда ишлаб чиқаришнинг стратегик дастурлари уларнинг экологик талабларига мослигини аниқлаш нуқтаи назаридан тадқиқ этилиши керак ва зарур ҳолларда улар компания учун устувор экологик муаммоларнинг ечими бўйича стратегик мақсадлар билан тўлдирилиши лозим. Иккинчи ҳолда компания мустақил мақсадли ё кўрсатма сифатида стратегик экологик потенциални шакллантириш ва кўпайтириш мумкин (самарали экологик позициялар воситасида). Аммо ҳар икки ҳолда иқтисодиёт ва экология ўртасидаги ўзаро муносабатларни доимий оптималлаш, корхонанинг иқтисодий ва экологик манфаатлари унинг стейк-холдери ва умуман жамият ўртасидаги тулаш нуқталарни кўпайтириш марказий пункт бўлиши керак.

Стратегиялар экологик талаблар ва нормаларни ҳисобга олиш даражасига боғлиқ ҳолда пассив ва актив (фаол) стратегияга бўлинади. Пассив экологик стратегия мавжуд экологик қонунлар, стандартлар, меъёрларни бажариш билан чекланади. Фирманинг актив экологик сиёсати ва унга мос стратегиясида иқтисодиёт ва атроф-муҳит муҳофазаси ўртасида зиддиятлар чуқур даражада ечилади, табиат муҳофазаси императивлари маҳсулотни, технологияни ўзгариш, ходимларнинг компетенция даражасии кўтариш ва бошқаларнинг имконияти сифатини кўриб чиқилади ва ҳал этилади. Умуман корхонани бошқариш жараёни шундай ташкил қилинадики, унда ҳам бозор, компетенция ва табиат муҳофазаси мақсадлари, ҳам ижтимоий мақсадлар мувофиқлаштирилган бўлиши керак. Айнан ана шундай актив асосда илгор хорижий бизнес экологик бошқаруви амалга ошироқда.

7.4. Хорижий мамлакатларнинг экологик стратегия менежменти тажрибалари ва улардан фойдаланиш

Хорижий мамлакатларда, айниқса Европа мамлакатларида бизнесни барқарор ривожлантириш концепцияси талабларига жавоб берадиган экологик стратегия менежменти соҳасида кўплаб ижобий тажрибалар тўпланган. Шундай экологик стратегияларга «яшил» фирмаларнинг асосий стратегияларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. «Яшил» фирмаларнинг асосий

экологик стратегияларига қуидагилар киради: етарлилик стратегияси, дематериализация стратегияси, экологик самарадорлик стратегияси, тоза ишлаб чиқаришга, циркулярликка (айланмалилик), кооперацияга ўтиш стратегиялари ва бошқалар. Бу стратегиялар замонавий «Экологик менежмент» тамойилларига жавоб беради, концептуал жиҳатдан уларни барқарор ривожланиш инновацияси тояды билан бирлаштиради. Айнан барқарор ривожланиш инновацияси (ва унга мөс келадиган стратегия) ўзининг характеристига кўра радикал ҳисобланади ва у ўзида экологик муаммоларни ечишда ёриб ўтиш самараси потенциалини олиб юради.

Барқарор ривожланиш тамойилларидан келиб чиқадиган асосий экологик стратегиялар қуидаги хусусиятлар била таърифланади:

- етарлилик стратегияси – истеъмолни ихтиёрий чеклаш ва тегишли яшаш тарзини ўзгартириш;
- тоза ишлаб чиқариш стратегияси – айрим корхонанинг атроф табиий мухитга салбий таъсирини технологияни (тоза ишлаб чиқиш), ишлаб чиқарилаётган маҳсулот номеклатураси ва қўлланилаётган хомашё ва шу кабиларни ўтартириш орқали минималлаштиришни таъминлаш;
- эко-самарадорлик стратегияси – хомашё ресурсларидан фойдаланиш коэффициенти ва барча технологик жараёнларининг фойдали ҳаракати коэффициентини жиддий даражада кўпайтириш; (мутахассисларнинг ҳисботларига кўра ҳозирги усуслар технологик жараёнларнинг фойдали ҳаракати коэффициентини тўрт мартадан ўн марта гача кўтариш имконини беради);

• циркулярлилик (айланмалилик) стратегияси – чиқиндиларни минималлаштириш ва корхоналар ўргасида хомашё ва чиқиндилар оқимининг айланишини амалга оширадиган ва табиатнинг ассимиляциялаш потенциалига мөс келадиган ўзига хос индустрисал таъминот занжирини шакллантириш орқали табиатга нагрузжани (таъсир юкини) камайтириш;

• кооперациялаш стратегияси – табиий мухит ҳолатига салбий таъсирни ўзаро келишиб олинган ҳолда камайтиришни, экологик муаммолар, ресурслар билан таъминлаш ва чиқиндиларни минималлаштиришни бир-бирлари билан кооперациялашган қатор корхоналар гурухи томонидан биргаликда ечиш.

Барқарор ривожланишнинг инновация стратегияларига муносабатни ишлаб чиқишида корхоналар қўшимча равища қуидагиларни ҳисобга олишлари керак:

1) ушбу стратегиялар компаниянинг рақобатбардошлиги

мустаҳкамлашнинг катта нотенциалига эга бўлиб, уларни унікал, алоҳида ва қайта илаб чиқариш (нусхалаш) қийин бўлган компетенциялар билан қуроллантиради; 2) уларни амалга ошириш анъанавий ишлаб чиқаришнинг фақатгина ишлаб чиқариш-технологик асосларинигина эмас, балки унинг ташкилий-иқтисодий асосларини ҳам радикал ўзгартиради, шу жумладан янги бозор секторларининг (эскиларининг тутатилишининг ҳам), уларнинг янги талаблари ва уларни таъминлаш усулларининг пайдо бўлишига олиб келади. Шу билан бир қаторда улар юқори даражада ноаниқлик ва хатарлар билан боғланган; 3) барқарор ривожланиш инновация стратегияларининг амалга оширилиши шароитлари тўғридан-тўғри стейк-холдерлар ва корхона учун ташки стейк-холдерлар доираси томонидан эҳтимол тутилган реакцияни ҳам таҳлил қилишни тақозо этади; 4) жамоатчиликнинг экологик муаммоларга ташвишланишининг ўсиб боришини ҳар томонлама ҳисобга олиш керак, уларни инкор этиш корхоналар учун юқори хавф-хатарлар билан боғлиқ.

Циркулярлилик ва кооперациялаш стратегиялари экологик муаммоларни ҳал этишда айрим корхоналарнинг имкониятлари ва ресурсларидан ташқарига чиқиш, концентрация (тўпланиш) ва марказлаштириш афзалликларидан фойдаланиш имконини беради. Бу стратегиялар экологик муаммоларни корхоналар гурӯҳи (ишлаб чиқариш-технологик занжирини ташкил этувчи тармоқ корхоналари гурӯҳи ёки минтақавий асосда бирлашган корхоналар гурӯҳи) томонидан келишилган ва мослашувчан йўналишда ечишини таъминлаш имконини беради. Ушбу инновация ташкилий қарорларига, ечимлари тартибларига ишлаб чиқариш тенология инновациялари ҳам жавоб бериси ва мос тушиши керак.

Ушбу стратегияларни амалга ошириш корхоналар иқтисодий стратегияларининг қўйидаги тамойилларга асосланишини тақозо этади:

- дематериализация ва ресурсларни тежаш – иқтисодий жараёнларда циркулярлилкни амалга ошириш асосида дастлабки ресурслар истеъмолини сезиларли қисқартириш;

- энергияни тежаш – ишлаб чиқариш ва маҳсулотнинг энергия истеъмоли ҳажмини камайтириш ва экологик тоза энергия ресурслари ва ёқилгини кўллаш йўли билан энергияни тежаш;

- минтақалаштириш – локал (маҳаллий) ресурслардан, минтақаларнинг локал потенциалларидан фойдаланиш минтақавий келишилган ишлаб чиқариш, истеъмол ва чиқиндиларни қайта ишлаш ва улардан иккиласми фойдаланиш тизимларини барпо этиш;

- Адаптация (мослашиш) – иқтисодий ривожланиш суръатларини экологик тизимлар эволюцияси тезлиги ва ритмлари (маромлари) билан мувофиқлаштириш;
- Эҳтиёркорлик – табиий мұхит ифлосланишини бартарап етишга хизмат қиласы;
- Чиқиндиларни минималлаштириш.

Ишлаб чиқаришнинг экологик стратегиясини ишлаб чиқиша, унинг устувор йўналишларини белгилашда фирмалар қўйидаги тўрт экологик ҳаракат доирасида иш олиб боришлиари керак: маҳсулот, ишлаб чиқариш, ходимлар ва коммуникация. Ишлаб чиқаришни таҳдил қилиш, ишлаб чиқариш эмиссияларини камайтириш, фойдаланиладиган ресурсларни тежаш ва шу кабилар воситасида атроф табиий мұхитга нагрузкани камайтириш эътибор маҳсулотнинг барча ҳаётий даври давомида бевосита атроф атроф-мұхитга салбий таъсирини камайтиришга қаратиласы. Ходимларнинг экологик ҳаракатларининг тарқатувчиси сифатидаги ҳулқи ва мотивацияси (асосланиши) навбатдаги ҳаракат доирасида предмети ҳисобланади. Корхона турли коммуникация стратегияларидан ҳам фойдаланиши мумкин, улар воситасида корхона ичида ва унинг ташқарисида атроф-мұхит мұхофазаси соҳасидаги муаммолар ва ҳаракатлар бўйича тескари алокалар ўрнатиш ва конструктив сухбатларни ташкил этиш мумкин.

Бу ибратли тажрибалар Ўзбекистонда экологик стратегияни шакллантириш ва ривожлантиришга илмий амалий асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Қисқача хуросалар

Экологик бошқарувда стратегия «характерлар режаси» бўлиб, у қачон, нега ва нима қилиш керак деган саволларга жавоб топишга йўналтирилади. Стратегик экология менежменти атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, ресурсларни тежаш, экологик тадбиркорлик хатарларини камайтириш бўйича самарали чораларни тизимли амалга ошириш, рақобат устунлигини эгаллаш ва қўллаб-кувватлаш бўйича компанияларнинг стратегик манфаатларига мос келади.

Стратегик экология менежменти тадқиқотларида хилмажил усуллардан фойдаланилади. Улар қаторига СВОТ-таҳлил, «қийматнинг экологик занжири», 7S ва бошқалар киради.

Экологик стратегия ва меъёрий экологик сиёsat ва оператив дастурлар ўртасида боғловчи ҳалқа ҳисобланади. Стратегик «Экологик менежмент» фирманинг узоқ муддатли рақобат бардошлиги вазифасини мавжуд шаклланадиган янги-янги санарадорлиги потенциали воситасида амалга оширади. Стратегиялар актив ва пассив стратегияларга бўлинади.

Пассив стратегиялар экологик стратегия мавжуд экологик қонунлар, стандартлар, меъёрларни бажариш билан чекланади. Актив стратегияда иқтисодиёт ва атроф-муҳит ўртасидаги зиддиятлар чуқур даражада бартараф қилинади, табиат муҳофазаси императивлари маҳсулотни, технологияни ўзгартириш, ходимларнинг компетенция даражасини кўтариш имконияти сифатида кўриб чиқади ва ҳал этади. Хорижий мамлакатлар экологик стратегиясида «яшил» фирмаларнинг стратегиялари муҳим ўринни эгаллайди. Бундай стратегияларга етарлилик, тоза ишлаб чиқариш, эко-санарадорлик, циркулярлик, кооперациялаш, стратегиялари киради. Ушбу стратегияларни амалга оширишда қўйидаги тамойилларга амал қилиш керак: дематериализация ва ресурсларни тежаш, энергияни тежаш, миintaқалаштириш, адаптация, эҳтиёткорлик.

Ишлаб чиқаришнинг экологик стратегиясини ишлаб чиқишида, унинг устувор йўналишларини белгилашда фирмалар қўйидаги экологик ҳаракат доирасида иш олиб боришлиари керак: маҳсулот, ишлаб чиқариш, ходимлар ва коммуникация. Хорижий тажрибалардан фойдаланиш. Ўзбекистонда экологик стратегия менежменти шаклланиши ва ривожланиши учун муҳим аҳамиятга эга.

Назорат ва муҳокама учун саволлар

1. Стратегик экология менежменти нима? Унинг аҳамияти ва асосий хусусиятларини таърифланг.
2. Стратегик экология менежментининг шаклланиши нималарга боғлиқ?
3. Стратегик экология менежменти қандай усуллардан фойдаланади?
4. СВОТ-тахдил «қийматнинг экологик занжири», 7S усулнинг хусусиятлари ва қўлланилишини таърифланг?
5. Фирманинг экологик стратегияси нима? Унинг аҳамияти ва асосий хусусиятларини тушунтириинг.
6. Интеграл «Экологик менежмент»нинг Санкт-Галь модели доирасида асосий элементларининг ўзаро алоқаларини билб олинг.
7. Пассив ва актив стратегия нима? Уларнинг фарқи, фойдаланиш йўналишларини таърифланг.
8. Хорижий мамлактларнинг экологик стратегия менежменти соҳасида қандай ибратли тажрибалари бор? Уларни билб олинг.
9. Етарлилик, тоза ишлаб чиқариш, эко-самарадорлик, циркулярлилик, кооперациялаш стратегиялари нима? Уларнинг маъноси, мазмуни, қўлланиш йўлларини тушуниб олинг.
10. Корхоналар ўз иқтисодий стратегияларида қандай та-мойилларга асосланади?

Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатла-ри -Т.: Ўзбекистон, 1997.
2. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий хужжатлар -Т.: Адолат, 2002.
3. Узбекистан: к пути устойчивому развитию. Повестка дня на XXI век.-Т.,2002.
4. Пирусов Э.В., Бобилев С.Н. Новоселов А.Л. Чепурник Н.В. Экология и экономика природопользования. -М., 2002.
5. Герчикова .Н. Менежмент. Учебник. -М., 1997.
6. Пахомова Н., Эндрес А., Рихтер К. Экологический ме-нежмент. Учебное пособие. Спб. Питер, 2003.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. -Т.: Ўзбекистон, 1993.
2. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойиллари. -Т.: Ўзбекистон, 1995.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш миллий ҳаракат ревжаси. -Т., 1998.
5. Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш. Қонунлар ва меъёрий хужжатлар -Т.: Адолат, 2002.
6. Национальный доклад. О состоянии окружающей природной среды и использовании природных ресурсов в Республике Узбекистан. -Т., 2002.
7. Узбекистан: на пути к устойчивому развитию. Повестка дня на ХХI век. -Т., 2002.
8. Абирқулов Қ.Н., Жумаев Т.Ж., Ражабов Н.Р. Экологик менежмент. Намунаий дастур
9. Бобилев С.Н., Ходжаев А.Ш. Экономика природопользования. -М., 1997.
10. Герчикова Н. Менежмент. Учебник. -М.: Банки и биржы. ЮНИТИ, 1997.
11. Пирусов Э.В., Бобилев С.Н. Новоселов А.Л. Чепурник Н.В. Экология и экономика природопользования. -М., 2002.
12. Горелов А.А. Экология. Учебное пособие. -М., 2002.
13. Голуб А., Струкова Е. Экономика природных ресурсов. -М., 1998.
14. Лукьянчиков Н.Н., Потравный И.М. Экономика и организация природопользования. -М.: Тройка, 2000.
15. Одун. Ю. Основа экологии. -М., 1975.
16. Основа менежмента. -М., 1997.
17. Пахомова Н., Эндрес А., Рихтер К. Экологический менеджмент. Учебное пособие. Спб.: Питер, 2003.
18. Программа действий. «Повестка дня на 21 век» и другие документы конференции в Рио-де-Жанейро в популярном изложении. Женева, 1993.

19. Реймус Н.Ф. Природопользование. Словарь-справочник. -М.1990.
20. Реймус Н.Ф. Экология (теория, законы, правила, принципы и гипотезы). -М., 1994.
21. Серов Г. Экологический аудит. -М., 1999.
22. Царегородцев М., Сенокосов Л., Петрунин В. Платежи за пользование природными ресурсами. -М., 1998.
23. Шарифхұжаев М., Абдулаев Ѓ. Менеджмент. -Т.: Мекнат, 2000.
24. Экологический менеджмент. Русско-английский гlosсарий. 2-е изд. -М., 2002.
25. Фуломов С.С. Менеджмент ассоциации. -Т., 2002.

МУНДАРИЖА

КИРИШ..... 5

I боб. «ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ» ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ,
ТАДҚИҚОТ УСУЛЛАРИ ВА ВАЗИФАЛАРИ..... 7

1.1. «Экологик менежмент» фанининг мазмуни ва моҳияти.....	7
1.2. Экологик менежмент турлари ва иерархияси.....	9
1.3. «Экологик менежмент» фанининг бошқа фанлар билан алоқаси ва ўзаро боғлиқлиги.....	10
1.4. Экологик менежментнинг тадқиқот усуллари.....	11
1.5. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида «Экологик менежмент»- нинг мақсад ва вазифалари.....	12
Қисқача хуросалар.....	15
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	16
Асосий адабиётлар.....	17
II боб. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛА- РИ.....	18
2.1. Менежмент умумий назариясида экологик менежментнинг ўрни ва унинг асосий хусусиятлари.....	18
2.2. Экологик бошқарув инструментлари эволюцияси.....	21
2.3. Экологик менежмент инструментларининг таркиби ва уларнинг хусусиятлари.....	25
2.4. Барқарор экологик ривожланиш концепцияси ва экологик ме- нежмент.....	29
Қисқача хуросалар.....	33
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	35
Асосий адабиётлар.....	36
III боб. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ ҚОНУНИЯТЛАРИ ВА ТАМОЙ- ИЛЛАРИ.....	37
3.1. Экологик менежментда умумий экологик ва умумий менежмент қонуниятларининг намоёни бўлиши.....	37
3.2. Экологик бошқарувнинг умумий қонунияти.....	38
3.3. Экологик бошқарувнинг хусусий қонуниятлари.....	43
3.4. Экологик менежмент тамойиллари.....	45
Қисқача хуросалар.....	48
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	50
Асосий адабиётлар.....	50
IV боб. ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТНИНГ АСОСИЙ ИНСТРУМЕН- ТЛАРИ.....	51
4.1. Экологик менежментнинг инструментлари тўғрисида тушунча ва уларни туркумлаш.....	51
4.2. Экологик ахборот тизимлари ва уларнинг экологик баланслар- 108	

даги ўрни.....	52
4.3. Экологик ҳисоб ва экологик аудитнинг экологик менежмент тизимидағи ўрни.....	56
4.4. Корхоналар фаолияти экологик натижаларининг индикаторлари.....	63
4.5. Маҳсулот экологик ҳаёттй даврини баҳолаш.....	65
4.6. Экологик контроллинг.....	66
Қисқача хулосалар.....	69
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	70
Асосий адабиётлар.....	71
V боб. ЭКОЛОГИК БОШҚАРУВНИНГ ТАШКИЛИЙ ТУЗИЛМАСИ.....	72
5.1. Экологик бошқарув тизимининг умумий хусусиятлари.....	72
5.2. Экологик бошқарув тизимлари ва уларнинг тамойиллари.....	74
5.3. Экологик мониторинг.....	76
5.4. Экологик бошқарувнинг ташкилий тузилмаси ва экологик бошқарув идоралари.....	79
Қисқача хулосалар.....	83
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	85
Асосий адабиётлар.....	86
VI боб. КОРХОНАЛАРНИНГ ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТИ.....	87
6.1. Корхона экологик менежменти тўғрисида тушунча.....	87
6.2. Корхоналар, илмий менежмент ва атроф-муҳит муҳофазаси...	88
6.3. Корхоналарнинг функционал хусусиятлари ва уларнинг әкологик менежмент тизимида ифодаланиши.....	90
6.4. Корхона экологик сиёсатини ишлаб чиқиши.....	92
Қисқача хулосалар.....	94
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	95
Асосий адабиётлар.....	95
VII боб. СТРАТЕГИК ЭКОЛОГИЯ МЕНЕЖМЕНТИ.....	96
7.1. Стратегик экология менежменти тўғрисида тушунча.....	96
7.2. Стратегик экология менежментининг таҳдил усуслари.....	97
7.3. Фирманинг экологик стратегияси ва уларнинг туркумланиши.....	99
7.4. Хорижий мамлакатларнинг экологик стратегия менежменти тажрибалари ва улардан фойдаланиши.....	100
Қисқача хулосалар.....	104
Назорат ва муҳокама учун саволлар.....	105
Асосий адабиётлар.....	105
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	106

CONTENTS

INTRODUCTION.....	5
PART-I. SUBJECT, RESEARCH METHODS AND TASKS OF THE COURSE OF «ECOLOGIC MANAGEMENT».....	7
1.1. Meaning and essence of the course of «Ecologic management»	7
1.2. Types and hierarchy of «Ecologic management».....	9
1.3. Connections and dependence of «Ecologic management» with other courses.....	10
1.4. Research methods of «Ecologic management».....	11
1.5. Goals and tasks of «Ecologic management» in transition to Market System.....	12
Brief conclusions.....	15
Questions for control and discussion.....	16
Main literature.....	17
PART-II. THEORETICAL BASIS OF «ECOLOGIC MANAGEMENT».....	18
2.1. Place and main characteristics of «Ecologic management» in General theories of management.....	18
2.2. Evolution instruments of «Ecologic management».....	21
2.3. Structure and characteristics of «Ecologic management».....	25
2.4. Steady development concept of ecology and ecologic management.....	29
Brief conclusions.....	33
Questions for control and discussion.....	35
Main literature.....	36
PART-III. LAWS AND PRINCIPLES OF «ECOLOGIC MANAGEMENT».....	37
3.1. Appearance of general ecologic and managerial laws of «Ecologic management»	37
3.2. General laws of «Ecologic management».....	38
3.3. Private laws of «Ecologic management».....	43
3.4. Principles of «Ecologic management».....	45
Brief conclusions.....	48
Questions for control and discussion.....	50
Main literature.....	50
PART-IV. MAIN INSTRUMENTS OF «ECOLOGIC MANAGEMENT».....	51
4.1. About instruments of «Ecologic management» and their divisions.....	51
4.2. Ecologic information system and their place in ecologic balances.....	52
4.3. The Role of ecologic accountancy and audit in «Ecologic management»	

system.....	56
4.4. Ecologic result indicators of organizations' activity.....	63
4.5. Evaluation of ecologic life-time of product.....	65
4.6. Ecologic controlling.....	66
Brief conclusions.....	69
Questions for control and discussion.....	70
Main literature.....	71
PART-V. ORGANIZATIONAL STRUCTURE OF ECOLOGIC MANAGEMENT.....	72
5.1. General characteristics of ecologic management system.....	72
5.2. Ecologic management systems and their principles.....	74
5.3. Ecologic monitoring.....	76
5.4. Organizational structure of ecologic management and ecologic management organizations.....	79
Brief conclusions.....	83
Questions for control and discussion.....	85
Main literature.....	86
PART-VI. ECOLOGIC MANAGEMENT OF ORGANIZATIONS.....	87
6.1. About ecologic management of organizations.....	87
6.2. Protection of organizations, scientific management and environment.....	88
6.3. Functional characteristics of organizations and their definition in the system of ecologic management.....	90
6.4. Production of organizations' ecologic policy.....	92
Brief conclusions.....	94
Questions for control and discussion.....	95
Main literature.....	95
PART-VII. STRATEGICAL-ECOLOGIC MANAGEMENT.....	96
7.1. About strategic-ecologic Management.....	96
7.2. Analyzing ways of strategic-ecologic management.....	97
7.3. Ecologic strategy of a firm and their divisions.....	99
7.4. Strategical-ecologic management experience of foreign countries and their usage.....	100
Brief conclusions.....	104
Questions for control and discussion.....	105
Main literature.....	105
LIST OF BIBLIOGRAPHY.....	106

Туроб ЖУМАЕВ, Зиёвуддин ҲОШИМОВ,
Ойбек РЎЗИЕВ

ЭКОЛОГИК МЕНЕЖМЕНТ

(Ўқув қўлланма)

Нашр учун матъул:
Ўзбекистон Ёзувчилар уошмаси
Адабиёт жамғармаси директори
Курбонмурод Жумаев
Мусаввир:
Акбарали Мамасолиев.
Муҳаррир – М. Ваҳобова
Техник муҳаррир – Ш. Тожиев
Мусаҳҳис – Ж. Йўлдошев
Компьютерда саҳифаловчи – Ж. Жонузоқов

Интернетдаги расмий сайтимиз: www.tsue.uz
Электрон почта манзили: info@tsue.uz

Теришга берилди 04.11.2003 й. Босишга рухсат этилди 20.01.2004 й.
Қоғоз формати 60x84 $\frac{1}{32}$. Офсет босма усулида босилди.
Нашр босма тобори 7. Нусхаси 500.

Буюртма № 171

Ўзбекистон Ёзувчилар уошмаси Адабиёт Жамғармаси нашриёти.
700000, Тошкент, Ж.-Неру, 1.

«Taraqqiyot ICH» фирмаси матбаа бўлимида чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Белтепа мавзеси, 18-6.

ЖУМАЕВ Тураб Жумаевич — «Минтақа іктисодиеті ва экологиясі» кафедрасы доценті, іктисод фанлари номзоди. У 1 та монография, 2 та рисола, 4 та үқув құлланма, 100 тадан ортиқ ілмий мақолалар мұаллифи.

Ілмий ишларининг асосий мавзуси - тоғ ҳудудларини іктисодий ривожлантириш, атроф-мухит мұхофазаси муаммолари.

ХОШИМОВ Зиёвуддин Юлдашевич — «Минтақа іктисодиеті ва экологиясі» кафедрасы доценті, іктисод фанлари номзоди. У 1 та монография, 4 та рисола, 2 та үқув құлланма, 50 тадан ортиқ ілмий мақолалар мұаллифи.

Ілмий ишларининг асосий мавзуси — табиий ресурслардан оқылона фойдаланиш ва уларни мұхофаза қилиш муаммолари.

РҮЗИЕВ Ойбек Абдумұминович — іктисод фанлари номзоди, доцент. Термиз давлат университети проректори. У томонидан 10 дан ортиқ ілмий мақолалар ва 2 та үқув құлланма чөп этилган.

Ілмий ишларининг асосий ішнәлиши — минтақада азросаоат мажмұасынинг ижтимоий-иктисодий ривожланышы.

